

**TURİZM GELİRLERİ VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: TÜRKİYE
ÖRNEĞİ**

Yüksek Lisans Tezi

Omar Omarli

Eskişehir 2021

**TURİZM GELİRLERİ VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: TÜRKİYE
ÖRNEĞİ**

Omar OMARLI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İktisat Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Erol KUTLU

Eskişehir

Anadolu Üniversitesi

Sosyal Bilimleri Enstitüsü

Haziran 2021

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Omar Omarlı'nın "TURİZM GELİRLERİ VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ" başlıklı tezi 01/06/2021 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından değerlendirilerek "Anadolu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği"nin ilgili maddeleri uyarınca, İktisat Anabilim/Anasanat dalında Yüksek Lisans/Doktora/Sanatta Yeterlik tezi olarak kabul edilmiştir.

Unvan, Adı, Soyadı

İmza

Üye(Danışman) : Prof.Dr. Erol KUTLU

Üye : Dr.Öğr.Üy.B. Tuğberk TOSUNOĞLU

Üye : Dr.Öğr.Üy. Esin KILIÇ

Prof. Dr. Prof.Dr. Saime ÖNCE

Anadolu Üniversitesi

Sosyal Bilimleri Enstitüsü Müdürü

ÖZET

TURİZM GELİRLERİ VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Omar Omarli

İktisat Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, 2021

Danışman: Prof.Dr. Erol KUTLU

Turizm faaliyetleri, ekonomik büyümenin temel kaynaklarından biri olarak kabul edilmektedir. Turizm sektörü gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi, Türkiye’de de en hızlı büyüyen ve gelişen sektörlerden biridir. Turizm sektörü ülkelerin makroekonomik faktörleri üzerinde olumlu katkı sağlamaktadır. Bununla birlikte, turizm sektörü ülkeye döviz girişi sağlaması, yeni iş alanları yaratarak işsizliği azaltması, ekonomiyi canlı tutması, ödemeler dengesi problemlerinin hafifletilmesinde ve ekonomik büyümeye katkı sağlaması gibi önemli ekonomik etkilerinin yanı sıra sosyal, kültürel, siyasi ve çevresel etkileri de olan çok yönlü bir sektördür.

Bu amaçla çalışmada, 1975-2019 yılları arasındaki dönemde Türkiye için turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki Distributed Lag (ARDL) sınır testi yaklaşımı ve Granger nedensellik yöntemiyle incelenmiştir. Çalışmada kullanılan GSYİH ve turizm gelirleri değişkenleri 1(I) ve 1(1) dereceden durağan hale gelmiştir. ARDL sınır testinin sonucunda, değişken arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığı tespit edilmiştir. Bu aşamadan sonra değişkenler arasındaki uzun dönem ve kısa dönem katsayılar tahmin edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, turizm gelirindeki %1’lik artış, uzun dönemde GSYH’yi %11.356 arttıracaktır. Bu sonuç, Türkiye’de turizm gelirlerinin Gayrisafi Yurtiçi Hasıla üzerinde pozitif etkisi olduğuna işaret etmektedir. Aynı zamanda kısa dönemde turizm gelirindeki %1’lik artış, ekonomik büyümenin %26.880 oranında arttıracaktır. Turizm gelirleri hem kısa hem de uzun dönemde Türkiye’nin ekonomik büyümesinin artmasına katkı sağlamaktadır.

Anahtar Sözcükler: Turizm, Turizm Gelirleri, Ekonomik Büyüme, ARDL, Granger Nedensellik

ABSTRACT

TOURISM REVENUE AND ECONOMIC GROWTH RELATIONSHIP: THE CASE OF TURKEY

Omar Omarli

Department of Economics

Anadolu University, Graduate School of Social Sciences, 2021

Supervisor: Prof.Dr. Erol KUTLU

Tourism activities are considered as one of the main sources of economic growth. As tourism sector in developed and developing countries, it is one of the fastest growing and developing sector in Turkey. The tourism sector contributes positively to the macroeconomic factors of countries. However, the tourism sector is a versatile sector that has important economic impacts such as providing foreign currency inflows to the country, reducing unemployment by creating new jobs, keeping the economy alive, alleviating the problems of balance of payments and contributing to economic growth, as well as social, cultural, political and environmental impacts.

For this aim, in the period between the years 1975-2019 for Turkey's tourism revenue by Laguna Distributed relationship between economic growth (ARDL) bounds testing and Granger causality approach was investigated by the method. GDP and tourism income variables used in the study became stable at 1 (I) and 1 (1) degree. As a result of the ARDL limit test, the existence of a cointegration relationship between the variable was determined. After this stage, the long-term and short-term coefficients between the variables were estimated. According to the results, a 1% increase in tourism income will increase GDP by 11.356% in the long run. This result, Gross Domestic tourism income in Turkey suggest that the positive effect on the Product. At the same time, a 1% increase in tourism income in the short term will increase the economic growth by 26.880%. Tourism revenue has contributed to an increase in both short and long-term economic growth in Turkey.

Keywords: Tourism, Tourism Revenues, Economic Growth, ARDL, Granger Causality

TEŐEKKÖR

Bu alıőma konusunun belirlenmesi, tasarlanması ve yÖrÖtÖlmesi aşamalarında bilgileriyle ve tecrÖbeleriyle beni aydınlatan, yaptığım çalışma da sÖrekli desteğini ve manevi katkılarını esirgemeyen sayın danışman hocam Prof.Dr. Erol KUTLU'ya sonsuz őÖkranlarımı borç bilirim. Hayatım boyunca daima dağ gibi arkamda duran ve maddi-manevi destekleyen değerli aileme de teőekkÖr ederek sevgi ve saygılarımı sunarım.

Omar Omarli

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Anadolu Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tespit programıyla tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

Omar Omarli

İÇİNDEKİLER

BAŞLIK SAYFASI.....	I
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI	II
ÖZET	III
ABSTRACT	IV
TEŞEKKÜR.....	V
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ	VI
İÇİNDEKİLER.....	VII
TABLolar LİSTESİ	IX
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	X
KISALTMALAR LİSTESİ	XI
GİRİŞ	1
1. TURİZM KAVRAMININ TARİHSEL GELİŞİMİ VE EKONOMİK ROLÜ	3
1.1. Turizm Kavramı	4
1.2. Turizmin Özellikleri	5
1.3. Turizm Şekilleri ve Çeşitleri	7
1.3.1. <i>Yurtiçi ve Yurtdışı Turizm</i>	8
1.4. Ekonomik Faaliyet Olarak Turizm Sektörü	10
1.5. Turizm Sektörünün Ekonomik Etkileri.....	11
1.6. Türkiye’de Turizm Sektörü ve Gelişimi	11
1.7. Türkiye’de 1980 Öncesi Yaşananlar	14
1.8. Türkiye’de 1980 Sonrası Gerçekleşenler	18
İKİNCİ BÖLÜM.....	24
2. EKONOMİK BÜYÜME KAVRAMI, EKONOMİK BÜYÜME TEORİLERİ VE TÜRKİYE’DE EKONOMİK BÜYÜME	24
2.1. Ekonomik Büyümenin Tanımı.....	24
2.2. Ekonomik Büyüme Teorileri.....	25
2.2.1. Merkantilist büyüme teorisi.....	25

2.2.2. Fizyokratların büyüme teorisi	27
2.2.3. Klasik büyüme teorisi	28
2.2.4 Keynesyen Büyüme Teorisi	33
2.2.5. Neo-Klasik Büyüme Teorisi	34
2.6. İçsel Büyüme Teorisi.....	37
2.7. 1980 Öncesi Dönem Türkiye’de Ekonomik Büyüme.....	39
2.8. 1980 Sonrası Dönem Türkiye’de Ekonomik Büyüme	41
3. TÜRKİYE’DE TURİZM GELİRİ İLE EKONOMİK BÜYÜME	
ARASINDAKİ İLİŞKİNİN AMPİRİK ANALİZİ.....	45
3.1. Literatür Taraması	45
3.1.1. Turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında tek yönlü ilişki	
tespit edilen çalışmalar	46
3.1.2. Turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü ilişki	
bulunan çalışmalar	48
3.1.3. Turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında ilişki bulunmayan	
çalışmalar.....	49
3.2. Veri Seti ve Ekonometrik Yöntem.....	50
3.2.1. Veri seti	51
3.2.2. Verilerinin grafik incelemesi.....	51
3.2.3. Birim kök testleri	53
3.4. ARDL Modeli	58
3.6. Varyans Ayırıştırması.....	66
KAYNAKÇA.....	77
EKLER	
ÖZGEÇMİŞ	

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1.1. Türkiye’de 1950-1961 Yılları Arasında Gelen Turist Sayısı ile Giden Vatandaş Sayısı	15
Tablo 1.2. 1980-2001 Yılları Arasında Türkiye’ye Gelen Toplam Turist Sayısı, Turizm Geliri ve Turist Başına Harcama (Milyon \$)	20
Tablo 1.3. 2002-2020 Yılları Arasında Türkiye’de Toplam Ziyaretçi Sayısı, Toplam Turizm Geliri ve Turist Başına Harcama.....	21
Tablo 3.1. LOGSYİH ve LOTURİZM Değişkeninin ADF Birim Kök Testi.....	56
Tablo 3.2. Phillips-Perron (PP) Testi	57
Tablo 3.3. Eşbütünleşme Sınır Testi Sonuçları	61
Tablo 3.4. ARDL (1,1) Modelinin Uzun Dönem Katsayılarının Tahmini.....	61
Tablo 3.5. ARDL(1, 1) Modelinin Kısa Dönem Katsayılarının Tahmini ve Hata Düzeltme Gösterimi	62
Tablo 3.6. Granger Nedensellik Testi sonuçları	65
Tablo 3.7. Modeldeki Değişkenlerin Varyans Ayırıştırmaları.....	66

ŞEKİLLER LİSTESİ

<i>Şekil 1.1. Turizm Bölgelerine Ait Gerekli Koşullar .....</i>	<i>7</i>
<i>Şekil 1.2. Turizm Çeşitleri .....</i>	<i>8</i>
<i>Şekil 2.1. Türkiye'nin 1962 ile 1980 Yılları Arasındaki GSYİH ve Büyüme Oranı ....</i>	<i>41</i>
<i>Şekil 2.2. Türkiye'nin 1980 ile 2001 Yılları Arasındaki GSYİH ve Büyüme Oranı ....</i>	<i>43</i>
<i>Şekil 2.3. Türkiye'nin 2002 ile 2019 Yılları Arasındaki GSYİH ve Büyüme oranı .....</i>	<i>44</i>
<i>Şekil 3.1. LOGGSYİH Verisinin Zamana Karşı Grafiği .....</i>	<i>51</i>
<i>Şekil 3.2. LOGTURİZM Verisinin Zamana Karşı Grafiği .....</i>	<i>52</i>
<i>Şekil 3.3. Akaike Bilgi Kriterine Göre En İyi 1,1 Model .....</i>	<i>60</i>
<i>Şekil 3.4. CUSUM ve CUSUM of Squares Testleri .....</i>	<i>63</i>

KISALTMALAR LİSTESİ

ADF	: Genişletilmiş Dickey Fuller Birim Kök
DT�	: Dünya Turizm �rg�t�
GEGP	: Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı’nı
GSY�H	: Gayri Safı Yurt İçi Hasıla
M�	: Milat �ncesi
MS	: Milat Sonrası
UNWTO	: Birleşmiş Milletler Dünya Turizm �rg�t�

GİRİŞ

Geçmişten günümüze kadar ekonomik büyümenin üzerine olumlu katkı sağlayan turizm kavramının doğuşu M. Ö. 4000 yıllarına kadar uzanır. Yıllar geçtikçe turizm sektörü giderek gelişmektedir. Geçmişten bu yana insanlar farklı sebeplerden dolayı seyahat etmektedir. Turizm ikamet edilen yerden başka bir yere gidilen yerlerde konaklama ve seyahatten ortaya çıkan ihtiyaçların karşılanması ile ilgili faaliyet bütünüdür. 20. yüzyıldan sonra, özellikle İkinci Dünya Savaş sonrasına gelindiğinde dünya ekonomisinde hızlı bir şekilde gelişen sektörlerden biri de turizm sektörü olmuştur. Bu sektör, genellikle diğer endüstriler gibi ulusal veya bölgesel büyüme için bir araç haline gelmiştir. Turizm, işletmelere gelir sağlamakla beraber, hane halkına iş olanakları sunar ve devlete vergi gelirleri oluşturur. Ödemeler dengesi sorunlarının yumuşamasında, ulusal ve bölgesel anlamda ekonomik gelişmelere önemli ölçüde katkı sağlamaktadır.

Turizm faaliyetleri, ekonomik büyümenin ana kaynaklarından biri olarak kabul edilmektedir. Hem kayıtlı hem de kayıt dışı sektörlerde istihdamın yanı sıra gelir yaratmanın bir mekanizması olarak görülebilir.

Hızla ilerleyen turizm sektörü hem istihdama hem de sermaye yatırımlarına katkıları açısından ülke ekonomilerinin öncü sektörlerinden biridir. Tüm dünya ülkelerinde hızla büyüyen turizm sektörü, Türkiye’de 1980’li yıllardan sonra büyüme eğilimi göstermiştir. Bu seneden itibaren, turizm ekonomik büyümede önemli rolü olduğu ele alınmış ve bu sektörün gelişimi için ekonomik kaynakların önemli bir kısmı turizme yönelmiştir. Bu çabalar neticesinde önemli bir ilerleme kaydeden turizm sektörü, Türkiye’nin en dinamik sektörlerinden biri olarak ülke ekonomisinin lokomotif sektörlerinden biridir. Günümüzde, ihracattan sonra en fazla döviz kaynağı turizm gelirlerinden sağlanmaktadır. Türkiye’de turizm gelirleri GSYH’da özellikle 2001 yılından sonra giderek artmıştır. Ancak 2020 yılında ortaya çıkan Korona virüs bütün ülkelerin makroekonomik faktörleri üzerinde olumsuz etkileri yaramıştır. 2020 yılında Korona virüsten dolayı Türkiye başta olmak üzere diğer ülkelerin de turizm sektörlerinde düşüş yaşanmıştır. Dolayısıyla Korona virüsten sonra Türkiye başta olmak üzere diğer ülkelerde tekrar turizm sektörünü canlandırmak amacıyla farklı politikalar düzenlenmektedir.

Bu tez çalışmasında, Türkiye’de 1975-2019 yıllarını kapsayan ekonomik büyüme ve dönemde turizm gelirleri arasındaki ilişki incelenmektedir. Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, turizm kavramı ve Türkiye’de bu sektörün gelişimi incelenmiştir. İkinci bölümde ekonomik büyüme kavramı, ekonomik büyüme teorileri ve Türkiye’nin ekonomik büyümesinden bahsedilecektir. Üçüncü ve son bölümde ise, literatür taramasından sonra Türkiye için turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin tespiti için ampirik analiz uygulanmıştır. Bunun için çalışmada ilk olarak, Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) birim kök testleri kullanılacaktır. Daha sonra, turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki uzun dönem ilişki olup olmadığını incelemek için ARDL sınır testi uygulanacaktır. Son olarak, turizm gelirleri ekonomik büyüme değişkenleri arasındaki nedensellik ilişkisinin varlığını tespit için Granger nedensellik testine Toda-Yamamoto yaklaşımı uygulanmıştır. Bunun yanında, varyans ayrıştırması analizleri de yapılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. TURİZM KAVRAMININ TARİHSEL GELİŞİMİ VE EKONOMİK ROLÜ

Turizm sözcüğünün kökeni, Latince'den gelen “tornus” kelimesinden gelmektedir. Ancak İngiliz, Alman ve Fransız dillerine “tour” olarak geçmiştir. Geçmişten günümüze kadar ekonomik büyümenin üzerine olumlu katkı sağlayan turizm kavramının doğuşu M. Ö. 4000 yıllarına kadar uzanır. M.Ö. 3000 yıllarında piramit ve tapınakların olması sebebiyle Mısır seyyahlar için vazgeçilmez yerlerden biri olmuştur. Eski Mısır ve Babil krallıklarında, seyahat edenler için yollar güvenlik altına alınmış, dinlenme ve konaklama için evler ve bahçeler inşa edilmiştir. İlk ve orta çağlarda hükümetler ticaret amacıyla komşu veya diğer ülkeleri ziyaret etmişlerdir. Böyle ziyaretlerin gerçekleşmesi turizm faaliyeti olarak değerlendirilmektedir. M.S. 395 senesinden İstanbul'un fethine kadar eğlence ve sağlık turizminde duraksama olmuştur. Bunun yanı sıra, Hristiyan ve İslam'a bağlı dini ve tarihi seyahatlerde artış olmuştur. Kısacası, orta çağlarda turizmin genel iktisadi, sağlık, spor ve dini özellikleri ele alınarak gerçekleştirilmiştir. Orta çağ bilinen seyyahlarından olan Marco Polo, İran ve Afganistan üzerinden Pamir Yaylasına, ardından, Gobi Çölünden Çin'e ulaşmıştır. Daha sonra Java ve Sumatra adalarına geçmiş ve oradan Hindistan'ı geçerek İtalya'ya ulaşmıştır. O dönemde bir başka gezgin olan İbn-i Batuta ise memleketi Tanca'dan birkaç kez Mekke'ye seyahat etmiştir. Arabistan yarımadasını gezdikten sonra Ortadoğu ve Anadolu'ya gitmiş, ardından Semerkant geçerek Hindistan'a ulaşmıştır. Birinci Dünya Savaşı'na kadar turizm geleneksel bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Ancak Birinci Dünya Savaşı sonrasında 1918-1920 yılları arasında modern turizm başlamıştır. Bu dönem çerçevesinde turizm, ulaşım araç ve yolları, otel, deniz kenarı plaj, spor ve eğlence alanları ve diğer tüm altyapı ile birlikte büyük bir sektör oluşturmuştur (Yıldız, 2011, s. 56-57).

Geçmişten bu yana insanlar farklı sebeplerden dolayı seyahat etmektedir. Turizm, insanların yaşadıkları yerden bir başka yere seyahat ederek konakladıkları zaman ortaya çıkan ihtiyaçlarını karşılamak için yapılan faaliyetler toplamıdır. 20. yüzyıldan sonra, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında gelindiğinde turizm, dünya ekonomisinde hızlı bir şekilde gelişen sektörlerden biri olmuştur. Turizm, genel olarak, diğer endüstriler gibi ulusal ve yerel kalkınma için bir araç haline gelmiştir.

Turizm, işletmelere gelir sağlamakla beraber, hane halkına iş olanakları sunar ve devlete vergi gelirleri oluşturur. Ödemeler dengesi sorunlarının yumuşamasında, ulusal ve bölgesel anlamda ekonomik gelişmelere önemli ölçüde katkı sağlamaktadır.

Turizm faaliyetleri, ekonomik büyümenin ana kaynaklarından biri olarak kabul edilmektedir. Hem kayıtlı hem de kayıt dışı sektörlerde istihdamın yanı sıra gelir yaratmanın bir mekanizması olarak görülebilir. Turizm, emtia ticaretinden elde edilen döviz gelirlerini tamamlar ve bazen imalat sanayinin ekonomideki büyümesi için gerekli sermaye mallarının ithalatını finanse eder (Altun, 2019, s. 5).

1.1. Turizm Kavramı

Turizm kavramı ile ilgili yapılan araştırmalarda birçok tanım bulunmaktadır. Turizm kavramı ilk kez 1905 senesinde Guley-Feuler tarafından tanımlanmıştır. Ülke, topluluk ve bireyler için çok bir önemli niteliğe sahibi olan turizm, Dünya Turizm Örgütü'nün (UNWTO) de ifade ettiği şekliyle; “insanların devamlı olarak çalıştığı ve konutlarının bulunduğu yerler dışına yaptıkları seyahat ve konaklamalarından meydana gelen olayların bir bütünü” olarak ifade edilmektedir (WTO, 1994, s. 12). Turizme yönelik yapılan genel tanım şöyledir, “turizm genel olarak sürekli yaşanan yer dışında tüketici olarak tatil, iş amacı, zevk, dinlenme, eğlenme gibi ihtiyaçların giderilmesi amacıyla yapılan seyahat ve geçici konaklama hareketleridir” (Yıldız, 2011, s. 56). Turizme ait tanımların genel özellikleri aşağıdaki gibidir:

- Turizm, insanların bireysel veya toplu halde gerçekleştirilebildikleri faaliyetlerdir.
- Turizm, insanların birey veya topluluk halinde farklı nedenler sebebiyle belirli bir süre zarfında gerçekleştirdiği konaklama, seyahat ve yeme-içme gibi faaliyetleri kapsamaktadır.
- Turizm, insanların sürekli yaşadıkları yer dışında seyahat etme ve geçici konaklama faaliyetleridir.
- Turizm faaliyeti, insanların birey veya toplu şekilde kendi iradeleri ile istedikleri yerlere ettikleri seyahatlerdir.
- Turizm, sadece gezme amaçlı bir faaliyet değildir. Aynı zamanda, iş, dinlenme, sağlık, din, merak, ziyaret, zevk, spor, kültür, gibi farklı sebeplerle de hayata geçirilebilmektedir.

- Turizm, sosyal özelliğe sahip olmakla beraber, ekonomik ve ölçülebilir olması nedeniyle kitlesel ve objektif olabilme gibi özellikleri vardır.

Kavramsal olarak bakarsak, turizmin işlevi veya anlamı sosyal bir faaliyet olarak nitelendirilmeye çalışılmaktadır. Turizmin bir yer değişikliği ve sıklıkla ya da bazen bir değişiklik içermekle beraber, turizm olarak ölçülen farklı amaç ve faaliyetler göz önünde bulunduğundan onun; politik, ekonomik, sosyal, hukuk, teknolojik, çevre ile ilgili olan ilişkilere dayanan bir küresel sistem olduğu görülmektedir (Middleton, 1994, s. 4).

1.2. Turizmin Özellikleri

Turizm, günümüz itibariyle dünyada en büyük endüstrilerinden ve hızla büyümekte olan ekonomik sektörlerinden biri olmuştur. Turizm faaliyetleri, birçok ülkelerde ekonomik faaliyetlerde canlanma yarattığı için bölgesel kalkınmada anahtar olarak rolü oynamaktadır. Turizmin tüm dünya ülkeleri açısından önem arz etmektedir. Bu faaliyetlerin ekonomi ile birlikte, sağlık ve politika gibi farklı alanlarla ilişkisi bilinmektedir. Bu nedenle turizm sektöründe ortaya çıkan gelişmelerin hem bölgesel hem de uluslararası etkisi olacaktır. Turizm hareketlerinin temel özellikleri aşağıda gibi belirtilmiştir (Burkart ve Medlik, 1981, s. 42):

- Turizmin statik ve dinamik olmak üzere iki esas unsuru vardır.
- Konaklama ve seyahat faaliyeti ikamet edilen ve iş yapılan yerin harcına gerçekleştirilmektedir.
- Turizm her türlü maddi ve manevi kültürel bilgi birikiminden oluşmaktadır.
- Turizm faaliyetlerini ele alan kişi ve toplulukların yaptıkları harcamalar sebebiyle ekonomik bir yapı olma özelliği gerçekleşmektedir.
- Turizmin, birçok ekonomik sektörlerle ilişkisi bulunmaktadır. Bu nedenle turizm faaliyetlerinin hem bölgesel hem de uluslararası etkisi vardır.
- Turizm, uluslararası iletişimi artırır.
- Turizm, ülkelerin gelişmesinde ve ekonomik büyümesinde fayda sağlamaktadır.

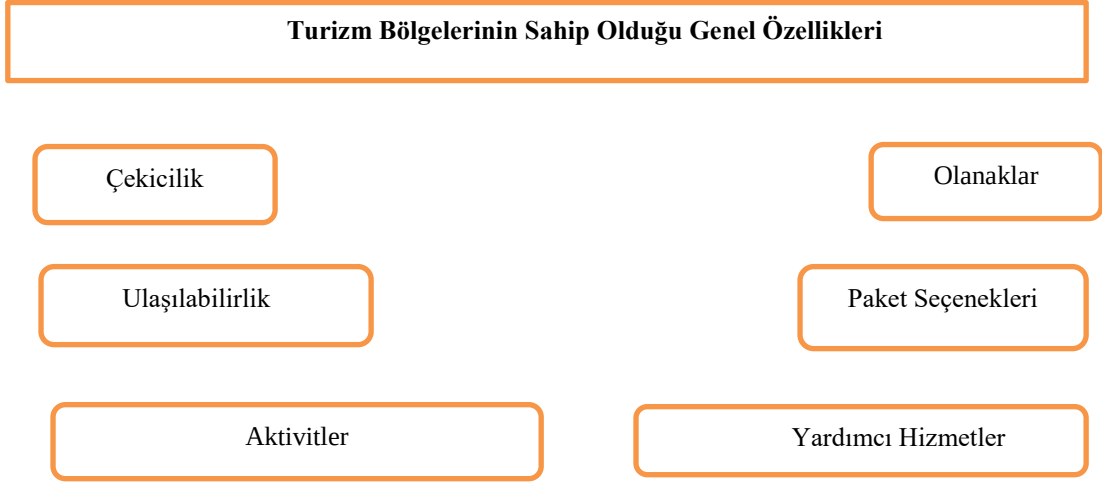
Turizmin insanlara sunduğu bazı özellikleri de vardır. Bu anlamda, rekreasyon ve boş zaman çalışmaları alanıyla güçlü teorik esasları ve temel özellikleri paylaşmaktadır. Rekreasyon, boş zaman ve diğer turizm terimleri, faaliyetlere ve

tecrübelere odaklanan bir tür organizasyon birliğini temsil eder. Turizmin insanlara sunduğu bu temel özellikleri aşağıdakilerdir(Swarbrooke vd., 2003, s. 22):

- İnsanları motive eden, zevk veren, kendilerini ifade ve memnun etmek için fırsatlar sunar.
- Aile bakımı ve işsizlik gibi sorumluluklar olmaksızın gerçekleşir.
- Turizm faaliyetleri insanlar tarafından hür iradeleri ile seçilir.

Turizm faaliyeti, turist kavramı ile başlamamış olmuş ve destinasyon faktörü ile devam etmektedir. Bu nedenle destinasyon kavramı, turizm faaliyetleri için önemli bir hale gelmiştir. Genel olarak, bu kavram insanların turizm faaliyetlerinin gerçekleşmesi için hizmet ve ürünlerin olduğu varış noktasıdır.(Buhalis, 2000, s 97). Destinasyon olarak ele alınan yerler, insanların turizm faaliyetlerinin gerçekleştirmeleri için alanlar olarak kabul edilmektedir. Bu alanlara örnek olarak, ülke, ada, şehir kasaba veya plaj yeri verilebilir. (Hall, 1994, s. 12).

Turizm faaliyetleri için olan yerler, turistlerin turizm faaliyetlerini hayata geçirmek için kendi istekleriyle seçim yaptıkları yer olmakla beraber, orda ikamet eden insanlar ve ülke için çok önemli bir ekonomik ve sosyal etkilerinden sebebiyle, turizm faaliyetinin hayata geçmesi için ihtiyaç duyulanları sağlamak zorundadır. Şekil 1.1’de turizm yerlerinde olması gerekenler ve özellikler gösterilmektedir. Turizm bölgelerinde olması esas gereklilikler çekicilik, olanaklar, etkinlikler, ulaşım kolaylık, seçenekler, paket ve yardımcı hizmetler gibi özelliklerdir. Bu özellikleri sırayla incelersek, çekicilik bölgede bulunan doğal veya sonradan yapılmış olan güzellikler; olanaklar: eğlence, konaklama yeme ve içme gibi hizmetler etkinlikler; insanların güzel zaman geçirmeleri için yapılan aktiviteler; ulaşım kolaylık: o bölgeye gitmek için ve orada olması gereken ulaşım hizmetleri; paket: turistlerin faydalana bileceği gezi ve tur paketleri; yardımcı hizmetler: turizm faaliyetlerinden faydalanan insanların ihtiyacı olabilecekleri hastane ve banka gibi yerlerin olması ifade edilir. (Bahar ve Kozak, 2012, s. 34).

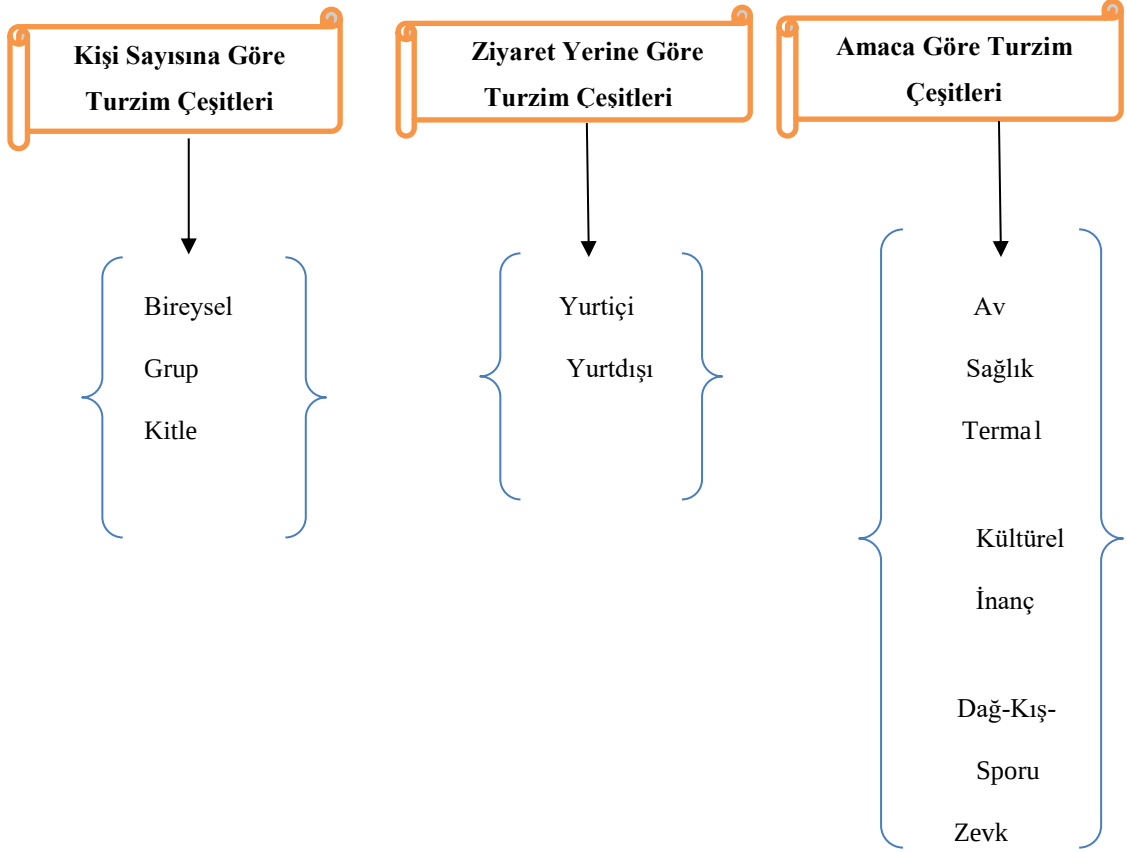

Şekil 1.1. *Turizm Bölgelerine Ait Gerekli Koşullar*

1.3. Turizm Şekilleri ve Çeşitleri

İkinci Dünya Savaşı sonrası teknolojinin hızla ilerlemesi sonucunda günlük hayatımızda kolaylıklar sağlanmış ve turizm alanında çeşitlilikle sonuçlanmıştır. İnsanlar turizm faaliyetleri çerçevesinde gidecekleri yerleri farklı neden ve ihtiyaçlarına göre önceden belirlerler. Böylece turizm faaliyetleri deniz turizmi anlayışının dışına çıkarak kış, inanç, eğitim, doğa ve sağlık turizmi gibi çeşitlikler göstermiştir. Günümüzde turizm faaliyetlerinin önemi artmış ve dünya ülkeleri turizmin gelişmesi için farklı politikalar geliştirmiştir (Akkuş ve Güneş, 2016, s. 74).

Turizm faaliyetleri günümüzde yamamış olduğu gelişmelerle birlikte bir çok yeni faaliyetleri ele almıştır. Küreselleşme sonrası insanların da ihtiyaç ve isteklerinde ortaya çıkan değişiklikler turizm sektörünü de ihtiyaçlar gereği çeşitlendirmiştir. Şekil 1.2.'ye dikkat edersek günümüzde faaliyette bulunan turizm çeşitlerini göre biliriz (Bahar ve Kozak, 2012, s. 36).

Şekil 1.2. *Turizm Çeşitleri*

Turizm faaliyetleri kişi veya kişilerin bir yılı aşmayan süre zarfında ikamet ettikleri yer dışında başka bir yere ziyaret eden ve seyahat edilen yerden ücretlendirilerek başka bir yerlere ziyaret faaliyetlerin gerçekleştirilmesidir. ‘Olağan çevre’ denilince, kişi veya kişilerin yaşadıkları yerdeki gezi ve işe gidiş gelişleri istisna edilmektedir. Bu dışlama, işverenin seyahat ettiği zaman seyahat edilen yerin başka bir noktasında bulunmuş olan anlaşmalar gibi işle ilgili olan seyahatler için geçerli değildir (Smith, 1995, s. 20). Bu konjonktüre göre turizm faaliyetlerini yurtiçi ve yurtdışı turizm olmakla iki kategori altında incelemek mümkündür.

1.3.1. Yurtiçi ve Yurtdışı Turizm

İç turizmde, insanlar normal ikamet yerlerinin dışında, uluslararası turizmde olduğu gibi ülke sınırları dışına seyahat etmek yerine, ülke içindeki diğer bazı bölgelere seyahat etmektedirler. Dünyadaki iç turizm ekonomisi kazançlıdır ve artan istikrar eğilimi ile artmıştır. Dahili bir tatil bireyler için elverişli maliyetli bir seçenek

olabilir ve sakinlerini ülkelerinin tarihi ve kültüründen haberdar etmek gibi başka faydaları da vardır. Yurtdışı turizm ise, yurtiçi turizmin tam tersi olarak bir ülke vatandaşlarının başka bir ülke veya ülkelere yaptıkları seyahat olarak kabul edilmekte veya hem Dünya Turizm Örgütü (DTÖ), yurt dışı turizmi “boş zaman, iş ve diğer amaçlar için birbirini takip eden bir yıldan fazla olmamak üzere her zamanki ortamlarının dışında kalan yerlere seyahat etmek ve kalmak” olarak tanımlamaktadır. Günümüzde yurt dışı turizm, dünyadaki insanların cebinde daha fazla paraya sahip olmaları ve daha fazla küreselleşmenin etkisi nedeniyle artmıştır. Bununla birlikte iç ve dış turizm ekonomik büyüme ve kalkınma üzerine olumlu katkı sağlamaktadır.

Her bir ülkede üç temel seyahatçi modeli vardır ve bu kategorilerin hepsi turizmin farklı işlevleridir. Bu kategorileri sıralarsak aşağıdaki gibi yazabiliriz (Middleton, 2009, s. 24-25):

1. Uluslararası ziyaretçiler: Başka bir ülke vatandaşının turizm faaliyetiyle meşgul bir ülkeye ziyaretleri ve hayata geçirttikleri turizm faaliyetleridir. Bu turistler gelen turizm ve aktif dış turizm olarak nitelendirilmektedir.

2. Uluslararası ziyaretçiler: Ülke vatandaşı olan turistlerin başka ülkelere yaptıkları seyahat ve yaptıkları turizm amaçlı faaliyetleridir. Bu turistler ise giden turizm ve pasif dış turizm olarak nitelendirilmektedir

3. Yerli Ziyaretçiler: Bir ülke vatandaşının kendi ülkesinin sınırları çerçevesinde yaptıkları ziyaret ve turizm faaliyetleridir.

Genel olarak az gelişmişler ülkelerde ekonomik durumdan dolayı turizm faaliyetlerinin çoğunluğu ulusal sınırlar içerisinde yapılmaktadır. Ancak gelişmiş ülkeler zengin oldukları için turizm faaliyetlerinin birçok kısmı ülke sınırlarından dışarıda hayata geçmektedir. Yurtiçi turizmin hacmi yurtdışı turizmle kıyasla 5-10 kat daha fazla olduğunu söyleye biliriz. Bununla beraber, yurtiçi turizmin ölçülmesi uluslararası turizmden daha zordur. Bunun nedeni ise uluslararası turizmin iç faktörlerle birlikte dış faktörlerin de etkisinin olmasıdır. Yani, yurtiçi turizm faaliyetlerine etkisi olan iç ve dış faktörler, uluslararası turizme etkisi olan faktörlerden azdır. Politik ve ekonomik nedenler bu etkenlerin temeli oluşturmaktadır. Bu sebeple, uluslararası ve ulusal politik ekonominin dikkate alınması gereklidir.

1.4. Ekonomik Faaliyet Olarak Turizm Sektörü

Turizm faaliyetlerinin birçok kavramlarla ilişkisi vardır. Turizmin ilişkide olduğu en önemli kavramlardan biri ise “boş zaman” olmakla birlikte bu ifade, insanlara görev, çalışma ve diğer faaliyetlerini tamamladıktan sonra kendi isteğine göre harcanan vakit olarak anlaşılmaktadır. Daha detaylı anlatırsak, serbest zaman olarak tabiredilmektedir. İnsanların bu serbest zaman çerçevesinde yaptıkları turizm olayları ise turizmin ekonomik tarafını yönlendirmektedir.

Turizm faaliyetleri, ekonomi ile daha fazla ilişkilidir. Böylelikle turizm faaliyetlerinin olması için gerekli olan adımlar ve süreçleri her aşamasında ekonomik işlemler mevcuttur. Bu nedenle turizm faaliyetlerinin ekonomi için çok önemli bir paya sahiptir.

Ekonomik sebepler ve onların yarattığı etkenler sayesinde turizm faaliyetleri çağdaş dünyamızda daha belirgin hale gelmiştir. Turizm olaylarının ekonomi ile olan ilişkilerini şu şekilde sıralayabiliriz:

- Turizm olayı insanlara tüketici ve üretici olarak direk veya dolaylı bir şekilde etkisi olan bir ekonomik faaliyettir.
- Turizm, turizm faaliyetleri gelir ve istihdam artmasına önemli rol oynamaktadır. Bu bağlamda, turizm faaliyetlerinin gerçekleştiği yerlerde önemli ölçüde gelir ve yeni iş imkânları sağlanır.
- Turizm, başka sektörlerle de ilişkisi olmakta ve başka sektörler üzerinde de ekonomik etki ve katkıları vardır.
- Turizm, genel anlam ödemeler bilançosuna katkısı vardır.
- Turizm, ülkeler arasında yarattığı etkileşimler ile birlikte ülkelerin hem ekonomik hem de siyasi ilişkileri de canlandırmaktadır.

İkinci Dünya Savaşı Sonrasında, özellikle 2001 yılından sonra, ülkelerin ekonomik büyümelerinin artmasına neden olan en önemli unsurlardan biri olarak turizm sektörünün olduğu kabul edilmektedir (Jayawardena ve Ramajeasing, 2003, s. 176). Dolayısıyla son zamanlarda hızla ilerleyen turizm sektörü hem istihdam hem de sermaye yatırımlarına katkıları açısından ulusal ekonomilerin önde gelen sektörlerinden biri haline gelmiştir. Dünya çapında turizm sektörü hızlı bir büyüme eğilimi göstermiştir, bu tür büyüme özellikle 1980’lerden bu yana Türkiye’de de orta çıkmıştır. Türkiye, turizmi 1980’den sonra ekonomik kalkınmanın itici gücü olarak

kabul etmiştir. Bu nedenle ülkenin ekonomik kaynaklarının önemli bir kısmı bu sektörün gelişmesi için kullanılmıştır. Türkiye'nin en dinamik sektörlerinden biri olan bu çalışmalar sonucunda önemli ilerleme kaydeden turizm sektörü, Türkiye ekonomisinin önde gelen sektörlerinden biri haline gelmiştir. Çağdaş dünyamızda turizm gelirleri, ödemeler dengesi ihracatından ardından ikinci döviz kaynağı olmuştur.(Maden vd., 2019, s, 215).

1.5. Turizm Sektörünün Ekonomik Etkileri

21. yüzyılda turizm, hızla gelişen ve halen genişlemekte olan sektörlerden biri haline gelmiştir. Bu sektör, bir ülkenin ödemeler dengesi sermaye kazanılması, döviz geliri elde etmesi, yeni iş olanakları yaratması, küçük işletmelerin geliştirilmesi, istihdamın artması, hayat standartları ve kalitesinin artırılması gibi ekonomiye olumlu etkileri mevcuttur. Dolayısıyla turizm faaliyetleri, ekonomik büyümenin temel kaynaklarından biri olarak kabul edilmektedir. Hem kayıtlı hem de kayıt dışı sektörlerde istihdamın yanı sıra gelir yaratmanın bir mekanizması olarak görülmektedir. Turizm, emtia ticaretinden elde edilen döviz gelirlerini tamamlar ve bazen imalat sanayinin ekonomide büyümesi için gerekli sermaye mallarının ithalatını finanse edecektir. Öte yandan, gelişmiş ekonomilerdeki hızlı ekonomik büyüme, yurt dışı seyahatleri cezbetmekte, bu da ülkenin dış rezervinde artışa neden olmaktadır(Çımat ve Bahar, 2003, s. 2).

Turizm, genel olarak insanların seyahat ettiği yerlere üç önemli etkisi vardır. Bu etki genellikle ekonomik ve çevreseldir. Ancak tüm bu etkiler modern dünyamızda daha fazla farkedilen gelişmeler olsa bile, turizm ve ziyaretin ekonomik olanlar da dâhil olmak üzere etkileri vardır. Turizm sektörünün ekonomideki pozitif etkilerine, bütçe ve üretimdeki artışı, yatırımların teşviki ve nüfusun refahındaki iyileşmeni örnek göstere biliriz. Tam tersine, turizmin negatif etkileri ise altyapı masrafları, mali sızıntı ekonomik bağımlılık ve enflasyondur.(Girgin, 2019, s. 33-34).

1.6. Türkiye’de Turizm Sektörü ve Gelişimi

Turizm, kazançları sebebiyle gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde oldukça önemli hale gelmiştir. Özellikle 21. yüzyılda hızla gelişen sektörlerden biri haline gelen bu sektör, ülke ekonomilerine olumlu etkileri sayesinde ön plana çıkmış ve önemli hale gelmiştir. Turizm sadece deniz-kum-güneş turizmi olmakla kalmamış;

kış, termal, kültürel, zevk doğa, eğitim, tarihi, spor kongre, dini, sağlık gibi daha birçok faaliyetleri ele almaktadır. Dolayısıyla turizm olayı, sadece sosyoekonomik olmakla beraber, aynı zamanda çevresel, hukuki, kültürel ve politik boyutlara sahiptir. Bu sebeplerden dolayı turizm, Türkiye ekonomisinin gelişmesi için gerekli katkı sağlayan önemli sektörlerden biri haline gelmiştir. Turizm sektörü, Türkiye'nin gayri safi yurtiçi hasılasının artmasına olumlu katkıda bulunmaktadır (Girgin, 2019, s. 38).

Türkiye, yaklaşık 800.000 km² yüzölçümü ile Avrupa ve Orta Doğu'da en büyük ülkelerden biridir. Türkiye, üç tarafı denizlerle çevrilidir ve 8300 km'den daha fazla sahil şeridi vardır. Türkiye coğrafi ve doğal atraksiyonları, tarihi yerleri ve geçmişte farklı uygarlıklara ev sahipliği yapmasıyla beraber, dünyada önemli bir konuma sahiptir. Bu nedenle Türkiye hem tarih hem de güzellik konum bakımından dünyanın en gezebilecek ülkeler arasında yer almaktadır. Türkiye'nin turistler için sunduğu fırsatlar güzel konum, kum, güneş ve deniz ile sınırlı kalmamıştır (Emekli vd., 2006,). Bununla beraber, turistler tarafından keşfedilmeyi bekleyen, keşfedilmemiş doğal ve kültürel olanakların zenginliğine sahiptir. Türkiye, potansiyelinin olmasına rağmen, turizm alanının daha da geliştirilmesi için Akdeniz bölgesi diğer bölgelerle kıyasla biraz geç kalmıştır. Türkiye'de turizm sektörünü geliştirmek amacıyla 1960'ların başlarında bazı girişimler yapılsa da 1980'lere kadar bu sektörü geliştirmek için ciddi girişimler olmamıştır. Türkiye'de 1980 sonrasında ekonomik büyümenin hızına katkı sağlayabilmek amacıyla dış açık ve diğer bazı politikalar uygulanmıştır. Bu nedenle, 1980 yılından sonra turistlerin girişlerinde hızlı bir artış gözlenmiş ve böylece turizm sektörünün ekonomideki payı da artmaya başlamıştır (Cooper ve Özdil 1992, s. 34).

Türkiye'de turizm alanı ile ilgili ilk çalışmalar 19.yüzyılın başlarında olmuştur. 1846 yılında Aya İrini Kilisesi'nin müze haline getirilmesi, daha sonra 1863 senesinde İstanbul'da "Sergi-i Umum-i Osmani" adında açılan ulusal fuar bu alandaki önemli faaliyetlerden biri olmuştur. Bu faaliyetler sonrasında yurtdışından ve yurtiçinden insanları İstanbul'a çekmeye başlamıştır. Sonuç olarak, turistik geziler için ilk adım atılmıştır. Bununla beraber, 19.yüzyılın sonlarında çıkarılan yeni yasalar, turizm sektörünün gelişmesinde önemli düzeyde etkisi olmuş ve 1890

senesinde çıkarılan kanun, bu sektördeki ilk düzenlemelerden biri gibi tarihte yerini almıştır (Çoruh, 1974, s. 1).

1900 yıllarında yaşanan teknolojik gelişmeler ulaşım olanaklarını artırmış ve kolaylaşan ulaşım sonucunda İstanbul, yurtdışı vatandaşların ilgisini daha fazla çekmeye başlamıştır. Aynı dönemde İstanbul’da açılan “Büyük Londra Oteli” ve devamında yurtiçi ve yurtdışı turistlerin için hizmete giren “Pera Palas Oteli”, İstanbul’a gelen seyyahların konaklama ihtiyacını karşılamıştır. Bununla beraber, “Orient Express ”in Paris-İstanbul arası düzenlediği seferlerle de Avrupalı ziyaretçinin rahat tren yolculuğu ile ulaşım olanaklarında artış olmuştur. Bu dönemde genellikle yurtdışından gelen turistlerin konaklaması için büyükelçilik ve konsoloslukların yakınlarında açılan otellerin sayılarında yoğun istek üzerine artış gözlemlenmiştir.(Kozak vd., 2006, s. 105-106).

Birinci ve İkinci Dünya Savaşı ekonomik başta olmak üzere diğer sosyal ve politik alanlarda olumsuz etki yaratmıştır. Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Türkiye’ye gelen turist sayılarında ciddi bir azalış yaşanmıştır. Dolayısıyla Türkiye olmak üzere diğer ülkelerde savaştan dolayı turist sayılarına azalış yaşanmıştır. Ancak 1923 yılına gelindiğinde, Cumhuriyet ilan edilmesinin ardından turizm alanda iyileştirme çabaları başlamıştır. Turizm ile ilgili çalışmalar incelendiğinde, araştırmaların çoğunlukla iki bölüm halinde görülmektedir. Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan Planlı Döneme geçene kadar ve Planlı Dönemden bugüne kadar olan gelişmelerle ilgili olduğu görülüyor. Ancak Türkiye’nin bu sektörün kronolojisinin araştırdığımızda, Türkiye’nin ekonomi politikaları açısından dönüm noktası olan 24 Ocak 1980 tarihli kararları öncesi ve sonrasında yaşanan gelişmeler takip edilmiştir. Çalışmanın bu kısmında, Türkiye’nin turizm sektöründeki gelişmelerin temel adımları özetlenmiş ve devletin, yabancı yatırımcıların Türkiye’deki turizm sektörünün gelişimi için coğrafyanın şekillendirmedeki rollerini vurgulamak için böyle bir yöntem kullanılmıştır. Bu bağlamda, Türkiye’nin turizmi geliştirme çabaları özetlenmiştir. Bununla beraber, Türkiye turizm sanayisinin mevcut olan yapısı düşünülmüş ve turiz faaliyetlerinin neden olduğu ekonomik, kültürel ve sosyoekonomik etkenlere yer verilmiştir.

1.7. Türkiye’de 1980 Öncesi Yaşananlar

Birinci Dünya Savaşı sonrası, “Türk Seyyahın Cemiyeti” isimli Raşit Saffet Atabinen ve arkadaşları tarafından kurulmuş olan topluluk, Cumhuriyetin ilan edilmesinden sonra hayata geçirilmiş olan ilk turizm faaliyetidir. Bu topluluk çalışmaları sonrası Türkiye’nin ilk karayolu haritası hazırlanmıştır. Aynı zamanda da ilk kez tercümanlık sınavları düzenlenmiştir. Ardından ilk tanıtım çalışmaları hazırlanmıştır. Böylece turizm sektöründe yapılan çalışmalarda artış olmuştur. Sonrasında cemiyetin ismi “Türkiye Turing Kulübü” ve “Türkiye Turing ve Otomobil Kulübü” olarak değiştirilerek ve çalışmaya devam etmiştir(Kozak vd., 2006, s. 83).

1934 senesinde yürürlüğe girmiş olan 2450 sayılı İktisat Vekâleti Teşkilat ve Vazifeleri Hakkındaki yasa Türkiye Cumhuriyeti’nin bu sektördeki yaptığı ilk resmi çalışmasıdır (Yağcı, 2003, s.17). Turizm faaliyetleri işleri ve tanıtımı 1939 senesinde Ticaret Bakanlığı bünyesine dâhil olmuş ve on yıl boyunca sırasıyla Basın ve Umum Müdürlüğüne, Basın Yayına ve daha sonra Turizm Genel Müdürlüğü Turizm Dairesi bünyesinde çalışmalarına devam etmiştir. Demokrat Parti’nin 1950 senesinde iktidara gelmesiyle bu sektöre yapılan yatırımlarda artış sağlamak için Turizm Müesseselerini Teşvik Kanunu yürürlüğe girmiş ve Türkiye Emlak Kredi Bankası’nda 1.000.000 TL değerinde bir destek fonu ve kredi oluşturuldu. 1953 senesinde kabul edilen 6086 sayılı Turizm Endüstrisini Teşvik Kanunu ve bu konuda yatırımcıya 10 yıl vergi kolaylığı sağlanmış ve sonuç olarak yatırımcıya destek sağlanmıştır. Sonrasında 1955 senesinde kurulmuş Turizm Bankası ile bu sektörde yapılan çalışmalara maddi destek verilmiştir. Basın Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü 1957 senesinde bakanlık olmuş ve “Basın Yayın ve Turizm Vekâleti” unvanını almıştır (Tunç ve Saç, 1998, s. 98).

İkinci Dünya Savaşı’nın ardından dünya çapındaki ülkeler daha hızla bir şekilde büyüme performansı göstermek amacıyla birtakım ekonomik politikaları uygulamaya başlamışlardır. Türkiye ekonomisi, 1950’li senelerde yürürlüğe giren ekonomi politikaları sonrası ithalatta bir artış olmuş ve bununla beraber artışa neden olan uluslararası ticaretin serbestleşmesi sebebiyle Türkiye ekonomisinde döviz sıkıntısı olmuş ve ödemede ciddi sorunlar ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, hükümet yabancı para sağlamak ve ödemelerdeki sorunları kapatmak için 1950’li yılların

başından sonra turizm sektörüne olan ilgi artmıştır. Uluslararası standartlara uygun turizm tesislerle turizm sektörüne edilecek yatırımlarda artış sağlanmıştır. Turizm tesislerinde gerekli standartlara ulaşılması için bazı hedeflere dikkat edilmiştir(Tarhan, 1997, s. 60):

- Devlet tarafından teşvikler sağlamak,
- Benzer konaklama tesisleri için tek standartlar oluşturmak,
- Fiyatları kontrol etmek için düzenli ve yeni bir sistem oluşturmak,
- Yasal faaliyetlerde bulunan turizm şirketlerine önemli yardım ve destek sağlamak,
- Yeni yatırımcılar için bir kontrol sistemi sağlamak,
- Konaklama için istenen hizmet ve donanımları karşılamak.
-

Tablo 1.1 Türkiye’de 1950-1961 Yılları Arasında Gelen Turist Sayısı ile Giden Vatandaş Sayısı

Yıllar	Gelen Turist Sayısı	Giden Vatandaş Sayısı
1950	28.625	-
1951	31.377	-
1952	38.837	-
1953	91.114	80.134
1954	111.619	50.431
1955	107.348	34.043
1956	157.680	41.976
1957	159.148	44.368
1958	153.476	42.947
1959	165.803	49.357
1960	124.228	28.211
1961	144.356	34.794

Kaynak: Ünlüöner vd., 2007: 239

Tablo 1.1’e baktığımızda Türkiye’de 1950-1961 seneleri arasında ülkeye gelen turist sayısı ve diğer ülkelere gidenlerin turistlerin sayısı gösterilmektedir. Tabloda görüldüğü üzere, 1950 yılından sonra Türkiye’de gelen turist sayısında artış kaydedilmiştir. 1950 senesinde ülkeye gelen turistlerin sayı 28.625 iken 1961

yılında 144.356 kişiye ulaşmıştır. Buna karşın, 1953 yılında Türkiye’den giden turist sayısı 80.134 iken bu sayı 1961 yılında 34.794 olmuştur. Dolayısıyla 1950-1961 yılları arasında Türkiye’ye gelen turist sayısı artmış ancak ülkeden giden turist sayısı azalmıştır.

1960 yılında siyasi olaydan dolayı turizm üzerine olumsuz etkiler yaratmıştır. Cumhuriyet tarihinde 1960 senesinde yapılan askeri darbenin sonrasında iktidarı ele geçirenle, turizm sektörüne yatırımları durdurmuştur ve kredi yardımlarını durdurmuş ve başlamak üzere olan projeler sekteye uğramıştır. Cumhuriyet’in ilanından sonra gelişen turizm 1960 darbesi ile durgun hale gelmiştir. (Ünlüören ve Kılıçlar, 2004, s. 133). Böylece yurtdışından gelen turist sayısında azalış olmuştur. Darbe sonrası gelişme ve kalkınma planlarıyla turizm alanında bazı gelişmeler yaşanmıştır. Uygulanan envanter ve planlama çalışmaları, altyapıya edilen yatırımlarla bu sektör gelişmiştir. Hükümet ise bu dönemde yaptığı konaklama ve liman gibi birçok tesislerle de turizmin gelişmesinde önemli pay sahibi olmuştur (Acuner, 2006, s. 29).

1961 senesinde Devlet Planlama Teşkilatı’nın uygulanan yeni model çerçevesinde; doğal kaynakların uygun kullanımı ve beş senelik kalkınma ve gelişim planları ile ekonomik büyümenin en üst safhaya çıkarılmasına çalışılmıştır. Bahsedilen kalkınma planları, bu sektör için üç esas hedefe yönelmiştir. Bu hedefleri aşağıdaki sıralayabiliriz (Olalı, 1988, s. 180):

- Ülkedeki turizm kaynaklarını, ekonomiye katkı sağlayacak düzeyde ve ödemelerde dengeyi artıracak şekilde planlama,
- Çalışanlara tatil olanakları yaratmak,
- Ülkenin turizm kaynaklarının verimli ve uygun şekilde kullanılmasıdır.

Genel olarak 1980 yılı öncesinde Türkiye’nin ekonomik büyümesini artırmak için dört adet gelişme ve kalkınma planı düzenlenmiştir. Bununla birlikte, ülkenin ekonomik büyümesine katkı sağlamak amacıyla gelişme ve kalkınma planları çerçevesinde turizm politikalarına da yön verilmiştir. Bu sebeple öncelikle 1963-1967 senelerinde Birinci Beş Yıllık, 1968-1972 senelerinde İkinci Beş Yıllık, 1973-1977 senelerinde Üçüncü Beş Yıllık, 1979-1983 senelerinde ise Dördüncü Beş Yıllık gelişme ve Kalkınma Planı uygulanmıştır.

1963-1967 senelerinde ilk Beş Yıllık Kalkınma Planı'na göre Türkiye ekonomisi, ödemeler bilançosu açığının kapatılması için büyük ölçüde faydalanmak hedefiyle bu sektöre fazlasıyla önem verilmiştir. Aynı dönem çerçevesinde diğer ülkelerdeki turizm alanındaki hareketlerden Türkiye'nin de faydalanması için bazı ve önlemler görülmüştür. Bunun için 1963 senesinde Devlet Planlama Teşkilatı'nın verilerine göre, Türkiye'ye 1961 senesinde 130 bine yakın turist gelmiş ve 7,5 milyon dolar döviz ülkeye getirmişler. Türkiye ekonomisi için bu rakam çok önemli bir gelir sayılabilir.

İkinci Beş yıllık Kalkınma Planı 1968-1972 senelerini çerçevesinde olmuştur. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı' çerçevesinde, İlk Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda istenilen sonuca ulaşamamış farklı özel ve kamu sektör kuruluşları arasında turizm sektöründe önemli olan koordinasyonların sağlanmaması, gerekli tanıtımların gerçekleştirilmemesi, turizmle ilgili eğitimi ve çalışmalarındaki olumsuzluk, turizm kredisi politikası için gerekli olan örgütlenmemin yapılamaması ve turizmin teşviki için finansal ve hukuki tedbirlerin ele alınamaması gibi olanaklar üzerinde çalışılması hedeflenmiştir. Kısacası, ilk Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda gerçekleştirilememiş olanaklar düzeltmeye çalışılmıştır.

1973 senesinde sonra üçüncü Beş Yıllık Kalkınma planı uygulanmış ve 1977 senesine kadar devam etmiştir. Önceki planda uygulanan yaptırımlarla turizm gelirleri hedeflenen miktara ulaşmamıştır. Buna karşın, Türkiye'de turizm sektöründeki gelir ve turistlerin sayısında artış olmuş ve dünya ortalamasının üzerinde olduğu belirtilmiştir. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı esas olarak kitle turizmi yönünde olmuş ve kamu kaynakları da bu yönde kullanılmıştır.

1973 senesinde dünyada ortaya çıkan ekonomik problem ve petrol buhranı diğer ülkelerdeki gibi Türkiye'nin de turizm alanında olumsuz etkileri olmuş ve hedeflenen turizm gelir düzeyine ulaşılmamıştır. Bu dönemde ülkeye 1,7 milyon gelerek dünya ortalamasının üzerinde sonuç elde edilmesine rağmen, planlanan 2,3 milyon turist sayının altında kalmıştır. Yurtdışına çıkan turist sayısı da hedeflenenin üzerinde olmuş ve 1977 senesinde önceki planla kıyaslırsak %4,6 artış göstererek 1,5 milyon rakamına ulaşmıştır. Bununla birlikte turizm alanında gelişmeler elde etmek için Türkiye Seyahat Acenteleri Birliği (TÜRSAB) kurulmuştur.

1979 senesinde Beş Yıllık Kalkınma plan uygulanmıştır.

Bu dönem çerçevesinde geçmiş senelerdeki planların geliştirilmesi ve devam ettirilmesinin dışında bazı dış ve iç problemle mücadele edilmiştir. Birçok toplumsal problemler ülke ekonomisini olumsuz şekilde etkilemiştir (Girgin, 2019, s. 44).

Özetle, Türkiye’de 1963-1979 yılları arasında ekonomik büyümenin hızına kakı sağlamak ve turizm sektörünün geliştirmek amacıyla dört adet Beş Yıllık Kalkınma planı düzenlenmiştir. Dolayısıyla bu yıllar arasında hedeflenen turist sayısı gerçekleşen sayının altında kalmıştır. Bu durumun esas nedenlerinden biri 1980 öncesi Türkiye’de uygulanmış ekonomik politikalar, yaşanmış siyasi ve toplumsal sıkıntılardır.

1.8. Türkiye’de 1980 Sonrası Gerçekleşenler

Türkiye’de 1950 yılından sonra turizm sektörü ile ilgili temel adamlar atılmıştır. Bu nedenle 1963-1979 yılları arasında gerçekleşen Kalkınma planlarına göre turizm ülkenin ekonomik büyümesine ve gelir kazanmasına katkıda bulunmuştur. Ancak 1980 yılından sonra Türkiye’nin dışa daha fazla açılışıyla turizm sektörü daha fazla ilgi çekmeye başlamıştır. Türkiye’de turizm alanı özellikle 1980 senesinden sonra büyük bir artış sergileyerek, ülkenin gelişmesinde büyük katkı sahibi olmuştur. 24.01.1989 tarihinde uygulanan ekonomik kararların ardından Türkiye’de ithal ikameci politikası yerine, ihracata yönünde sanayileşmiş bir politika düzlenmiştir. Bununla da ekonominin serbest piyasa için temel olarak kabul edilen ihracat yönlü sanayileşmenin gerçekleştirilmesinde bu sektör, basit, verimli, etkili ve kıyasla ucuz bir araç olarak belirlenmiştir (Hepaktan ve Çınar, 2010, s. 136). Türkiye ekonomisinin dışa açılması, ülkenin tüm makroekonomik faktörleri üzerinde olumlu etkileri yaramıştır. Bu nedenle ülkenin hem ekonomik büyümesi hem de turizm geliri giderek artmaya başlamıştır. Turizm geliri artmasıyla birlikte ülkeye döviz girişiyle Türk parası yabancı para karşısında değer kazanmaya başlamış ve istihdam oranı da artmıştır. Bu nedenle devlet tarafından turizm sektörüne yönelik yatırımlar da artmıştır.

Türkiye’de turizm alanının 1980’den sonra öneminin artmasıyla ile Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından “Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu” isimli yasa yürürlüğe sunulmuştur. Yanlış gelişme, doğal varlıklara ve mevcut insanların yerleşimlerine zarar veren diğer ülkelerin tersine, Türkiye’de turizm sektörünün kullanma yerleri ve koruma arasındaki dengenin sağlanması planlanmıştır. 1983

senesinde çıkan bu yasanın hedefler ve uygun turizm hareketleri çerçevesinde önemli kurallar aşağıda yazılmıştır (TURSAB):

- Yüksek potansiyel sayesinde turizm sektöründe sürdürülebilir faaliyetlerin oluşturulması,
- Doğal peyzajla turizm yatırımları arasındaki uygunluk,
- Yurtiçi ve yurtdışı turistlerin güvenliklerini sağlamak ve isteklerini karşılamak,
- Sosyal tesislerin sayı ve kalitesini arttırmak,
- Turizm faaliyetlerinin ekonomik faydalarını genişletmek,
- Doğal ve kültürel yenileme ile bakıma daha fazla önem vermek,
- Turizm alanlarının çevresini ve yakınlarda ikamet edenlerin negatif faaliyetlere karşı korunmasıdır.

Daha önceki yıllarda olduğu gibi 1980 yılından sonra da ülkenin Kalkınması planı çerçevesinde turizm politikalarına yön verilmiştir. 1980 yılından sonra toplam altı adet kalkınma planı düzlenmiştir. 1985-1989, 1990-1994, 1996-2000, 2001-2005, 2007-2013 ve 2014-2018 seneleri arasında birer Beş Yıllık Kalkınma planı gerçekleştirilmiştir. Türkiye’de 1963 yılından itibaren 2019 yılına kadar ülkenin ekonomik büyüme, kalkınma ve turizm ile dönem planlar gerçekleştirilmiştir. Gerçekleşen planlar nedeniyle ülkenin hem ekonomisi hem de turizm gelir artmıştır.

1980 yılından sonra Türkiye’ye gelmiş olan turist sayısında artış olmuştur. Türkiye’ye gelen turist sayısı 1980 senesinde 1.288.060 kişi olmuşken, 1996 senesinde nerdeyse 8 kat artarak 8.614.085 kişi olmuştur. Sonraki senede %11,1 artış olmuş ve 9.689.004 rakamına ulaşmıştır. 2000 senesinde bir önceki seneye kıyasla %45 artarak 10.428.153 kişi olmuş ve 2001 senesinde ise 11.618.969 kişiye ulaşmıştır. 1980 yılından bu yana turist sayısını artmasıyla birlikte turizm geliri de giderek artmıştır. Turizm sektöründen gelen gelir 1980 senesinde 326.654 dolar olmuşken 1997 senesinde 22 kat artarak 8.088.549 dolara ulaşmıştır. 2001 yılına gelindiğinde, turizm geliri ise 8.932.000 dolar olmuştur. 1980 senesinde turist başına harcama 253.6 dolar olmuş 2001 senesinde ise 717.5 dolara ulaşmıştır. 1980 senesinden bugüne kadar gelen turist sayısı ile beraber turizm faaliyetleri gelirlerinde artış söz konusu olmuş, 1998 ve 1999 senelerinde ise bir gerileme izlemiştir. Bunun nedeni, ülkede son senelerde yaşanmış terör olgusunun büyük bir pay sahibi olması,

gerçekleşen deprem, diğer ülkelerdeki kapitalizmin durgunlukta bulunması, Portekiz, İspanya, Yunanistan gibi ülkelerin fiyatlarda dampinge yapması ve Türkiye'nin sezonluk turizmde yıllık turizm stratejisine geçememesi büyük bir rol oynamıştır (Demirtaş,2000, s. 4). Tablo 1.2'yi incelersek, 1980-2001 seneleri kapsamında Türkiye'ye gelen turist sayısı, turizm geliri ve turist başına harcama artışın olduğunu göre biliriz.

Tablo 1.2. 1980-2001 Yılları Arasında Türkiye'ye Gelen Toplam Turist Sayısı, Turizm Geliri ve Turist Başına Harcama

Yıllar	Toplam Turist Sayısı	Turizm Geliri (Milyon \$)	Turist Başına Harcama (\$)
1980	1.288.060	326.654	253.6
1981	1.405.311	381.268	217.3
1982	1.391.717	370.320	266.1
1983	1.625.099	411.088	253.0
1984	2.117.094	840.000	396.8
1985	2.614.924	1.482.000	566.7
1986	2.391.085	1.215.000	508.1
1987	2.855.546	1.721.117	562.7
1988	4.172.727	2.355.295	567.5
1989	4.459.151	2.556.529	570.3
1990	5.389.308	3.225.000	621.3
1991	5.517.897	2.654.000	519.7
1992	7.076.096	3.639.000	533.0
1993	6.500.638	3.959.000	668.1
1994	6.670.618	4.325.000	674.0
1995	7.726.886	4.957.000	684.0
1996	8.614.085	5.962.100	748.0
1997	9.689.004	8.088.549	876.0
1998	9.752.697	7.808.940	879.5
1999	7.485.308	5.203.000	736.0

2000	10.428.153	7.636.000	764.3
2001	11.618.969	8.932.000	717.5

Kaynak: www.turizm.gov.tr.02.03.2003

Tablo 1.2’ e bakıldığında, 1980 yılında toplam turist sayı 1.288.060 iken bu sayı 2001 yılında 11.618.969 kişiye ulaşmıştır. Yani, 1980 yılından sonra yabancı turistler daha fazla Türkiye’ye gelmeye başlamıştır. Bununla birlikte turizm gelir ve turist başına harcama da artmıştır. 1980 yılında turizm geliri 326.654 milyon iken bu rakam 2001 yılında 8.932.000 olmuştur. Dolayısıyla 1980 yılından itibaren turizm sektörünün üzerinde yatırım yapılmasının ardından turizm geliri de artmıştır. Böylece ülkenin ekonomik büyüme üzerinde katkıda bulunmuştur.

Türkiye turistik potansiyele sahip olmasına rağmen, dünyada ve özellikle Akdeniz bölgesindeki pazar daha payı büyük değildir. Dünya turizminde odak noktalarından biri olan Türkiye, dünya genelin, gelen turist sayısı ve gelirleri açısından %1,5-2 seviyesinde düşük bir payı vardır. Turizm talebinin arttırmak ve ekonomik gelişimini tamamlamak için bu sektörün taleplerini iyi analiz edilmelidir (Küçüktopuzlu,1991, s. 109). 2001 yılına geldiğinde, hem Türkiye hem de diğer turistik ülkeleri için yeni bir dönem başlamıştır. Çünkü 2001 yılından sonra insanlar daha fazla seyahat etmek için ilgi göstermişlerdir. Bu nedenle ülkeler kendi durumlarına göre turistleri daha fazla çekebilmek için birtakım reformlar ve politikalar uygulamışlardır. Tablo 1.3 incelendiğinde 2002-2020 seneleri çerçevesinde Türkiye’ye gelen toplam ziyaretçi sayısı, toplam turizm geliri ve turist başına harcama görülmektedir.

Tablo 1.3. 2002-2020 Yılları Arasında Türkiye’de Toplam Ziyaretçi Sayısı, Toplam Turizm Geliri ve Turist Başına Harcama

	Toplam				
Yıllar	Gelen Ziyaretçi Sayısı	Çıkan Ziyaretçi Sayısı	Turizm Geliri (\$)	Ortalama Harcama (\$)	Turizm Gelirinin GSYİH İçindeki Payı (%)
2003	16 463 623	16 302 053	13 854 866	850	4.4
2004	20 753 734	20 262 640	17 076 607	843	4.2
2005	25 045 142	24 124 501	20 322 111	842	4.1

2006	23 924 023	23 148 669	18 593 951	803	3.4
2007	27 239 630	27 214 988	20 942 500	770	3.1
2008	31 137 774	30 979 979	25 415 067	820	3.3
2009	31 759 816	32 006 149	25 064 482	783	3.9
2010	32 997 308	33 027 943	24 930 997	755	3.2
2011	36 769 039	36 151 328	28 115 692	778	3.4
2012	37 715 225	36 463 921	29 007 003	795	3.3
2013	39 860 771	39 226 226	32 308 991	824	3.4
2014	41 627 246	41 415 070	34 305 903	828	3.7
2015	41 114 069	41 617 530	31 464 777	756	3.7
2016	30 906 680	31 365 330	22 107 440	705	2.6
2017	37 969 824	38 620 346	26 283 656	681	3.1
2018	46 112 592	45 628 673	29 512 926	647	3.8
2019	51 747 198	51 860 042	34 520 332	666	4.6
2020*	5 452 000	5 639 413	4 101 206	727	-

Kaynak : Türkiye İstatistik Kurumu , Merkez Bankası , Kültür ve Turizm Bakanlığı

Tablo 1.3'te, gelen ve çıkan turist sayısı, turizm geliri, ortalama harcama ve turizm gelirinin gayri safi yurtiçindeki payı 2002-2015 yılları arasında düzenli olarak arttığı görülmektedir. Aynı zamanda Ziyaretçi sayısının artmasıyla birlikte turizm gelir de artmış ve böylece ülkenin büyümesinde katkıda bulunmuştur. Ancak daha sonraki dönemlerde Rusya ile uçak krizi ve darbe girişiminin yaşandığı turizm sektörünü olumsuz etkilemiştir. Bu neden 2016-2017 yılları arasında turist sayısı, turizm geliri ve turizm gelirinin gayri safi yurtiçindeki payı azalmıştır. Ancak 2018-2019 yılları arasında tekrar artmıştır. 2019 yılında Türkiye'nin turizm sektör ülkenin ekonomik büyümesine, gelir kazanmasına ve istihdamın artmasına büyük oranda katkı sağlamıştır. 2019 yılında ilk kez ülkede turizm gelirinin gayri safi yurtiçindeki payı 4.6 olmuştur.

Türkiye, Fransa, İspanya, ABD, Çin ve İtalya'dan sonra dünya çapında en fazla turistleri ağırlayan konumdadır. Yani dünyanın altıncı turistik ülkesi olarak yer almaktadır. Ancak bu sıralamanın 2020 yılında farklı olacağı beklenmektedir. Son 40

sene boyunca dünyada uluslararası turist sayı yedi kat artmış ve 200 milyondan 1,4 milyar turist düzeyine, turizme bağlı gelir ise 1,7 trilyon dolara ulaşmıştır. Fakat dünyayı etkileyen korona salgını küresel anlamda turizm krizine neden olduğu görülmektedir. Dünya ülkeleri tatil sezonunun ne zaman açılacağına ait farklı öngörülerde olurken, birçok ülkeleri hala uluslararası seyahatlerde kısıtlamaları uygulamaktadır. Türkiye’de yaklaşık 35 milyar Dolar’a yükselmiş turizm geliri 2020’de ciddi zarar görmüştür. 2020 yılında Korona salgını sadece Türkiye’de değil dünya ekonomisine olumsuz etkileri yaratmıştır. Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü UNWTO tarafından yapılan araştırmaya göre ise Korona virüs nedeniyle dünya turizminde yüzde 58 ile 78 aralığında küçülme olacağı tahmin edilmiştir. Aynı zamanda Türkiye turizm alanı da salgınının sebep olduğu krizden ciddi etkilenmiştir. Dolayısıyla 2020 yılında Türkiye başta olmak üzere diğer ülkelerde yabancı turist sayısına çok düşüş yaşanmıştır. Bu durum 2020 yılın sonuna kadar devam edecektir. Özetle Korona virüs salgınının küresel çapta tüm makroekonomik faktörler üzerinde olumsuz etki yaratmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

2. EKONOMİK BÜYÜME KAVRAMI, EKONOMİK BÜYÜME TEORİLERİ VE TÜRKİYE'DE EKONOMİK BÜYÜME

Ekonomik büyüme ülkelerin temel hedeflerinden biridir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında genellikle, 1950 senesinden sonra gelişmiş ve gelişmekte olan dünya ülkeleri hızlı bir ekonomik büyüme göstermek için birtakım politikalar uygulamışlardır. Bu nedenle bazı ülkelerde makroekonomik faktörleri daha hızlı bir büyüme performansı göstermiştir. Bu başlık altında büyümenin tanımına, büyüme ile ilgili olan teorik tartışmalara ve Türkiye'nin ekonomik büyümesine özet bir şekilde değinilecektir.

2.1. Ekonomik Büyümenin Tanımı

Dünya üzerinde var olan her şey zamana bağlı olarak değişmektedir. Bununla birlikte ülkelerin makro ve mikro ekonomik göstergeleri de zamana bağlı olarak değişmektedir. Dolayısıyla ekonomiler canlılar gibi büyümektedir. Ancak büyüme süreci ülkelerin sahip oldukları, sermaye birikimleri, doğal kaynaklar, işgücü, teknolojik gelişmeler gibi birçok faktörden etkilenmektedir. Ekonomik büyümeni, kolay bir şekilde tanımlarsak, ülkenin ele alınan yıllık bazına uygun olarak belirli bir sene boyunca üretimde meydana çıkan artış veya ülkenin bir dönem boyunca üretim seviyesinde veya reel gayri safi yurt içi hasılasında ortaya çıkan ve rakamsal olarak ölçülen reel artışlardır(Bocutoğlu & Berber vd., 2005, s. 414-416). Ekonomik büyüme farklı biçimlerde tanımlanabilir. Ekonomik büyümeni aynı zamanda, mal ve hizmetin kapasitesindeki artış olarak da tanımlayabiliriz (Parasız, 2003, s. 10).

Ekonomik büyüme reel gayri safi yurt içi hasılda önceki dönemle kıyasla ortaya çıkan net artış olarak da tanımlanabilir. Dolayısıyla ekonomik büyüme, üretimde veya kişi başına düşen gelirde bir artış anlamına gelmektedir. Bir ülkede mal ve hizmet üretimi mümkün olduğu kadar artırsa, o ülkede büyümenin gerçekleştiği gözlemlenir.

Genel olarak ekonomik büyüme ile ilgili birtakım oranlar bulunmaktadır. Bu oranlardan birincisi, gayri safi yurt içi hasıla rakamlarının cari fiyatlarla hesaplanmasıyla bulunan büyüme oranlarıdır. İkincisi, belli bir baz yıl alınarak gayri safi yurt içi hasıla rakamlarının hesaplanmasıyla bulunan, sabit fiyatlarla büyüme

oranlarıdır. Üçüncüsü ekonomik büyüme, kişi başına düşen GSYH'deki yüzde değişimiyle ölçülebilir (Moroianu ve Moroianu, 2012, s. 136).

2.2. Ekonomik Büyüme Teorileri

Bu başlık altında ekonomik büyüme teorilerinin gelişimine değinilmektedir. Büyüme teorileri tarihsel olarak ilk kez 15. yüzyılın ortalarında Merkantilistler tarafından ortaya atılmıştır. Bu düşünce yaklaşık 300 yıllık bir dönemde hâkimiyet göstermiştir. Merkantilizm ekolüne göre, ekonomik büyüme, ülkenin sahip olduğu değerli madenlerle (gümüş, altın) ölçülmüştür. Merkantilizm düşüncesine karşın olarak büyümeye yönelik ikinci düşünce Fizyokratların düşüncesi olarak bilinmektedir. Fizyokratlar, Merkantilizm fikrine karşı çıkararak, büyümeyi toprağa bağlamışlardır. Fizyokrat görüşü Klasik döneme kadar hâkimiyetini sürdürmüştür. Daha sonraki dönemlerde, Büyüme ile ilgili Klasik düşüncesi Adam Smith tarafından ortaya atılmıştır. (Berber, 2006, s. 49-50). Bu bölümde özetle ekonomik büyümeye yönelik iktisatçılar tarafından ortaya konulan teorilere değinilmektedir.

2.2.1. Merkantilist büyüme teorisi

Tarihsel olarak ilk kez 15. yüzyılın ortalarında oluşan Merkantilizm ekolü büyüme teorilerinin ilkinin oluşturmaktadır. Latin dilinde merkant kelimesi, tüccar ya da tacir, merkantil ise ticaret veya ticarete ait anlam vermektedir. Bu kelimelerden meydana gelen Merkantilizm kelimesi, ticari kapitalizm anlamına gelmektedir. Bu yüzden Merkantilizm kelimesi denilince akla gelen ilk şey zenginlik, yani değerli madenler (gümüş, altın) ve sömürgeciliktir (Erdem, 2017, s. 33).

Merkantilizm, Avrupa'da yaklaşık olarak 15.18. yüzyıllar arasında ünlü iktisadi düşüncelerin bütününi oluşturmaktadır. İlk kere, 1767 yılında Sir James Steuart tarafından "Politik Ekonominin İlkeleri Üzerine İnceleme" isimli yazılan eserde merkantilizm dair bilgi verilmiştir. Merkantilizmin başlıca ilkeleri özet olarak şöyledir (Bağırtan, 2018, s. 7-8):

- Gümüş ve Altın sevgisi, yani ağırlıklı olarak gümüş ve altına önem vermişlerdir. Merkantilistler ulusal zenginliği ve güçlü bir hükümet yapısını değerli madenlere (gümüş ve altın) bağlamışlardır. Merkantilistlere göre, devlet yüksek miktarda değerli madenler toplayıp koruması gerekir. Bu işlevin yerine getirilmesi için, ülke sınırları içerisinde bulunan madenlerin

işletilmesinin gerekliliğini, öte yandan değerli madenlere (gümüş ve altın) sahip olan ülkelerin sömürgeleştirilmesini tavsiye etmişlerdir.

- Hükümetin iktisadi faaliyetlere müdahale etmesine özen göstermişlerdir.
- Güçlü bir hükümet ve güçlü bir ordunun oluşturulması için nüfus artışına önem göstermişlerdir. Çünkü nüfus artışı iş gücü arzını artırarak ücretlerin düşmesine yol açar. Ücretlerin düşüşü, maliyetlerin azalmasına neden olacaktır. Böylece üretimin artmasıyla beraber ihracat oranlarının artmasına da ortam hazırlayacaktır.
- Ülkeler arasında dış ticaretin gerçekleşmesine önem göstermişlerdir. Dış ticaretin önemli faktörleri olan ihracat ve ithalat, ülkeye para veya altın girmesine ve çıkmasına sebep olur. Bundan dolayı, ihracatın artırılması ve ithalatın sınırlandırılması amacıyla hükümetlerin birtakım politikalar uygulaması önerilmiştir. Bu bağlamda, ihracat ithalattan fazla olacak ve dış ticaret sürekli pozitif değer ile devam edecek ve ekonomik daha büyüme gösterecektir.
- Merkantilist ekonomistler, tarım sektörü yerine ticaret ve sanayi sektörünün gelişmesini gerektiğin vurgulamışlardır. Çünkü bu ekonomistlere göre, bir ülkenin ekonomik büyümesine en çok katkı sağlayan faktör ticarettir. Merkantilistler ticarete büyük önem göstermişlerdir. Bu nedenle üretim ve ihracatın artırılması için daha düşük ücretle emeğe gereksinim duyulduğundan dolayı nüfus artışı için evlileri vergiden muaf tutup, bekarlara ceza vermek gibi tavsiyelerde bulunmuşlardır.

Merkantilistler gümüş ve altına önem vermekle, gümüş ve altın bakımından zengin olan ülkelerin sömürgeleştirilmesini de ifade etmişlerdir. Dolayısıyla Merkantilistlere göre, bir ülke ekonomik büyümesini arttırmak için sahip olduğu gümüş ve altınları koruyarak ve maden açısından zengin olan diğer ülkeleri sömürgeleştirerek madenlerini elde etmesini öngörmüşlerdir. Merkantilistlere göre bir ülkenin kazancı diğer ülkenin kaybıdır. 1450-1750 seneleri kapsamında geçerli bir düşünce olmuştur. Avrupa ülkeleri Afrika ve Amerika'yı hammadde talebini karşılamak için kullanmıştır. Kısaca, bir ülkenin zenginleşmesi ve diğer bir ülkenin fakirleşmesi dünyadaki ekonomik uçurumu büyütür.

Merkantilizm savunucularına göre dikkat edilen önemli hususlar çerçevesinde ülkenin altın ve gümüş gibi kıymetli servetlerle zenginleşmesiyle beraber dış ticarete ihracata daha fazla önem verilmesi yer almaktadır. Bu nedenle devletin ekonomiye müdahalesini destekler, hammadde ihracatına karşı çıkarlar. Devlet, gümrük vergileri ile ithalatı sınır.

2.2.2. Fizyokratların büyüme teorisi

Merkantilist teorisinde ortaya çıkan hatalar bu teorisin başlangıcı olmuştur. Fizyokrat, doğanın gücü anlamı olarak ifade edilmektedir. Fizyokratlar 1750 yılında Merkantilizm düşüncesine karşı tepki göstererek Fransa’da ortaya çıkmışlardır. Fizyokratlar, zenginlik ve büyümenin kaynağı olarak Merkantilistlerin öne sürdüğü altın, gümüş yerine, doğaya yani tarımı öne atmışlardır. Fizyokratlar ülkenin zenginleşmesinin ve ekonomik büyümesinin kaynağının toprağa ilişkili olduğunu öngörmüşlerdir. Ancak işgücüne önem etmemişlerdir. Ayrıca Fizyokratlar iktisadi faaliyetler doğal bir düzen vasıtasıyla yürütüldüğünden dolayı hükümetin ekonomik faaliyetlere müdahale etmemesi gerektiğini vurgulamışlardır. Özgür ticareti sağlamak ve özel mülkiyet için liberal bir düzen kurmak esas amaçtır (Berber, 2006, s. 55). Fizyokratların temel düşüncesi “ilahi güç” evrensel ve aynı zamanda mükemmel bir doğal düzenin yaratılmış olduğundan kaynaklanmıştır. Evrenin, fiziksel ve toplumsal düzeni vardır. Bütün bireyler refah artışı için bu doğal düzene uymalıdır. Bireyler, kendilerinden üstün ilahi bir gücün belirlediği çerçeve içinde yaşamak ve davranış eğilimlerini bu doğrultuda yönlendirmelidirler (Orhan & Erdoğan, 2010, s. 449). Fizyokratlar tarafından üç önemli teori ortaya atılmıştır. Bu teoriler şunlardır; üretim teorisi, gelir dağılım teorisi ve tek vergi teorisidir.

Fizyokratlar, iktisadi büyümeyi tarımsal ürün artışıyla açıklamaya çalışmışlardır. Onlara göre, tarım tek verimli faaliyet alanıdır. Tarım ile işleyenler tarıma harç yaptıkları masrafı iki katı daha fazlasıyla geri kazanırlar ve bu elde edilen fazlalığa net hasıla ya da milli gelir adı verilmiştir. Fizyokratlara göre, sanayi ve ticaret “kısır” faaliyetlerdir. Çünkü bunlar miktarını artırmaksızın malın biçimini değiştirirler (Han, 2009, s. 31).

Fizyokratların gelir dağılımına dair teori François Quesnay tarafından atılmıştır. Gelir dağılımı teorisi kısaca şu şekildedir: Bir yılda tarım sektöründe beş

birimlik hasıla üretilmişse bunun iki birimi tarım kendisi için kullanılır, iki birimini toprak sahiplerine kira olarak, bir birimi de imalat sanayine, imal edilen ürün için ödeme olarak kullanılır. Ama toprak sahipleri tarımdan elde edikleri iki birimin bir birimini ihtiyaçlarının karşılanması için tekrar tarım sektöründe, diğer kalan bir birimini de imalat ürünleri karşılığında imalat sanayinde kullanırlar. İmalat sanayi kendinde toplanan iki birim hasılasının tamamını ihtiyaç duyduğu hammaddeler için tarım sektörüne geri öder ve böylece tarım sektöründen doğan beş birimlik hasıla tekrar tarım sektörüne geri döner. Esas demirbaşın tarım olması amaçlandırılır.

Fizyokratlara göre, tek vergi sistemi uygulanması gerekir. Onlara göre, bu vergi sadece tarım sektöründen alınmalıdır ve diğer sektörler vergiden muaftır (Berber, 2006, s. 55-56). Fizyokrazi İngiltere ve Almanya’da etkili olduktan sonra Amerika’ya da yayılmıştır. Fransa’da ticaret ve sanayideki gelişmeler tarım alanındaki vergini zorlu hale gelmiştir.

2.2.3. Klasik büyüme teorisi

Genel olarak ekonomik büyümenin ve dış ticaretin temelleri Merkantilistlerle başlamıştır. Daha sonraki dönemlerde merkantilistleri eleştirerek büyüme ile ilgili diğer görüşler iktisatçılar tarafından ortaya atılmıştır. Aslında Klasik büyüme teorisinin ortaya çıkmasına neden olan Merkantilistler ile Fizyokratlardır. Dolayısıyla bu başlık altında Klasik iktisadın önemli isimleri olan Adam Smith, David Ricardo ve Thomas Robert büyüme teorisine değinilmektedir.

2.2.3.1. Adam Smith’in büyüme teorisi

Adam Smith modern iktisat ve Klasik Ekolün kurucusu olarak bilinmektedir. Smith 1776 yılında yayınlanan Ulusların Zenginliği (Wealth of Nations) adlı meşhur eserinde Merkantilizm ekolünü eleştirmiştir. Smith Merkantilizm düşüncesine tepki göstererek bir ülkenin zenginliğinin gösteren şey gümüş ve altın olmadığını öne sürmüştür. Smith’e göre bir ülkenin zenginliği ve büyümesi, ülke içinde bir yılda üretilen mal miktarlarına bağlıdır. Bir ülkede bir senede ne kadar fazla mal üretilirse, ülke o kadar zenginleşir ve o oranda makroekonomik büyüme gerçekleşir (Ünsal, 2005, s. 7).

Adam Smith, sermaye birikimini ve iş bölümünü ekonomik büyümenin iki ana faktörleri olarak ifade etmiştir. Smith’e göre, iş bölümü emeğin verimliliğini artırır. Böylece emeğin verimliliğini artırılmasına bağlı olarak iş gücü başına üretimi de

arttırır. İş bölümü üç temel sebepten dolayı üretim miktarını arttırır (Şenses, 2017, s. 57):

1. İş gücünün tek bir iş üzerinde çalışması ve yoğunlaşması o işe uzmanlaşmasını sağlar böylece üretkenliği arttıracaktır.
2. İş gücünün bir işten diğer bir işe geçmesiyle ortaya çıkacak vakit kaybına tasarruf edilir ve tasarruf edilen zaman daha verimli kullanılabilir.
3. Çalışanların emeğin verimliliğini arttıracak makineleri ve aletleri, çalışma alanında kullanmaları gerekmektedir.

Adam Smith, emeğin servetin yaratılmasında temel kaynak olduğunu beyan etmiştir. Bir ülkenin servetin ve refahını belirleyen “iş bölümü”dür. Smith’e göre, iş bölümü, kamu refahında büyük bir artışa neden olur ve bu insanların üretimiyle orantılıdır. Çünkü piyasa büyüdükçe iş bölümü artacaktır. Böylece üretimin artmasına da neden olacaktır. Ancak piyasa küçüldükçe iş bölümü azalır ve üretimin azalışına da neden olacaktır. Adam Smith, devletin ekonomiye müdahale etmemesi gerektiğini ifade etmiştir. Çünkü piyasada görünmez bir elin olduğunu ve bu görünmez elin piyasayı dengelediğini savunmuştur. Smith’e göre, devletin iki temel vazifesi vardır. Birincisi savuma, adalet ve eğitim işlerini yönetmek. İkincisi ise piyasayı büyüten ve böylece iş bölümünü artıran yollar, su kanalları, liman, köprüler gibi yapıları inşa etmesidir. Dolayısıyla Adam Smith devletin görevlerini kısıtlamıştır (Düğer & Dulupçu, 2001, s. 139-142).

Dış ticaret Adam Smith’in ekonomik büyüme ile ait söylediği başka bir konudur. Adam’a göre, dış ticaret piyasayı genişleterek iş bölümünün arttırır ve ekonomik büyümeyi olumlu etki sağlar. Smith, ihracatın ekonomik büyüme ve kalkınma üzerinde olumlu etki yaratabileceğini açıklamıştır. Bununla birlikte, ithalata daha fazla önem veren Merkantilizm düşüncesine karşı olarak hem ihracatın ve hem de ithalatın ülkelerin ekonomik büyümesine olumlu katkı sağlayabileceğini vurgulamıştır. (Ertek, 2005, s. 289-290).

Adam Smith’in büyümeye yönelik değindiği diğer hususlar şunlardır (Orhan & Erdoğan, 2010, s. 454-457):

- Tasarruflar yatırımları besleyecek olan kaynaktır yani tasarruflar yatırımların nedenidir.

- Sermaye artışı ücretleri yükseltecek ve kârını azaltacaktır.
- Kişisel çıkarları öne sürmüştür.

Adam Smith, ekonominin genişlemesine yönelik kâr ile ücret arasındaki ilişkiyi açıklamıştır. Bir ekonomide başlangıçta kaynaklara oranla sermaye stoku küçük olduğu için kâr oranı artar ve böylece kâr oranlarının artmasıyla sermaye stokundaki artış da hızlanır. Sermaye stokundaki hızlı artışa ilişkili olarak emeği talebi artacak, başlangıçta emeği talebi artırdığında ücretler de artar. Fakat sermaye stokunun yükselmesi, azalan verimlerden dolayı kâr oranlarının düşmesine yol açar. Sermaye stokundaki artış emeği ve nüfusu artıracaktır. Bu durumda ücret oranı yüksek olmaya devam edecektir. Sonuçta, sermaye birikimi daha fazla büyüyecek, ücretin artmasıyla ilişkili olarak nüfusta da artım söz konusu olacak ve ekonomi zenginliği ise üst sınır olan tam zenginlik aşamasına varmış olacaktır. Ekonomi bu seviyeye ulaştığında daha sonra sermaye stoku yavaşlayacak, kâr oranları azalacak ve ücretler de asgari düzeye inecektir. Dolayısıyla Adam Smith'e göre, ekonomik büyümenin bir sınırı vardır. Ekonomik büyüme ulaşabileceği en yüksek refah seviyesine ulaştıktan sonra büyüme durur ve durgunluk döneminin başlamasına yol açar (Şen, 2017, s. 17-18).

Kısaca, Smith'e göre ekonomik büyümenin sağlanması için üretimin artışı esas alınmaktadır. Ekonomik büyümeni etkileyen temel alınan faktörler ise sermaye ve iş bölümüdür. İş bölümü uzmanlaşmaya neden olur ve üretime fayda sağlar. Verimliliği artırmak için makineler kullanılır. Bu teoriye göre piyasa kendini görünmez el vasıtasıyla düzenlemektedir ve devletin müdahalesi kısıtlanmaktadır. Ülkelerin dış ticarete önem vermesi de ekonomik büyümenin göstergesidir. Şöyle ki, üretimde artışlar sonrası kendi piyasasının arzının ödemesi sonrası dış ticarete üretimden ortaya çıkan fazla malları satar ve ekonominin büyümesine fayda sağlar. Fakat ekonomik büyüme en yüksek seviyeye ulaştığında durgunluk dönemine geçer.

2.2.3.2. David Ricardo'nun büyüme teorisi

Ricardo, Adam Smith'in "Ulusların Zenginliği" eserinin ardından "Politik İktisadın ve Vergilendirmenin Prensipleri" adlı kitabında başlıca iktisadi görüşleri ile birlikte, büyümeye dair düşüncelerine yer vermiştir. Büyüme teorisinde, azalan verimler ve fonksiyonel olan gelir dağılımı, gelirin işgücü sahipleri ve sermaye sahipleri, arazi sahipleri arasındaki dağılımı, kâr, ücretler ve rant üzerine

odaklanmıştır. Bu teori 19. yüzyılın başlarında İngiltere’de oluşan sosyal ve ekonomik problemlere dayanarak geliştirilmiştir (Erdinç vd., 2017, s. 55).

Sanayi devriminin ilk yılında, tasarruf artışı ve sermaye birikimi fazlaydı. Aynı zamanda, sanayi sektöründe ortaya çıkan teknik ve yenilikler sanayi sektöründeki verimi yükseltip üretim artışına neden olmuştur. Ancak sanayi sektörüne karşın tarım sektöründeki verimlilik oldukça düşüktür. Ücretler ise en az doğal ücret seviyesinde kalmıştır. Böylelikle ekonomide tam istihdam koşulları sağlanmıştır.

Ricardo ’ya göre, sanayi sektöründeki verimlilik artışların devamlı bir şekilde devam etmesi mümkün değildir. Tarım sektöründe artan maliyetlerden dolayı ücretler de artacak ve buna karşın kâr oranı düşecek ve sonunda daha kısa bir süre sonra ekonomik büyüme sonra erecektir. Çünkü yeni yatırımlara yol açan faktör kâr güdüsüydü ve kâr oranı düşerse yatırımlar azalacak ve böylece bu hal ekonomik durgunluğa sebep olacaktır. Ricardo’nun modeline yönelik bazı varsayımları şu şekilde yazılmıştır (Berber, 2006, s. 60-62):

- Başlangıçta kârların yüksek olması için tasarruf ve sermaye birikimi hızlıdır.
- Sanayi sektöründe teknik gelişme hızlıdır ve teknik gelişme hızının artış sergilemesi bu kesimde emek için artan verim yasası geçerlidir.
- Sanayi sektöründeki teknikleri ilerlemeye karşın, tarım sektöründe bu ilerleme daha yavaştır. Bunun yanında, arazin kıt olması ve daha düşük kaliteli arazilere başvurulması sebepleriyle, tarım sektöründe azalan verimler yasası işlemektedir. Sanayideki artan verim ve teknolojik gelişme tarım alanındaki azalan verim durumu üstelemediğinden ekonominin tümü için azalan verimler yasası işlenmiştir.
- Üretim fonksiyonu emek, sermaye ve topraktan oluşmaktadır. Ancak emek ve sermaye içsel olarak genişlerken, toprağın arzı sabittir.
- Kısa vadede ücretler emek arzı ve talebiyle belirlenmektedir. Uzun dönemde ise asgari ücret düzeyinde sabit kalma eğilimi sergiler. Bunun sebebi ise Malthus’un nüfus kanunu formülünde geçerli olmaktadır.

David Ricardo’ya göre gelirin üretime katılan unsurları, işgücü toprak, sahipleri, ve sermayedardır. Üretim faktörlerinin uzun vade milli gelirden aldığı paylardaki değişime göre durgunluk ve ekonomik büyüme olmak üzere iki süreç yaşana bilir.(Berber, 2006, s. 62).

Sanayi sektöründe hızlı gelişmeler olmasına karşılık tarım alanında verimlilik azalmıştır. Üretim faktörleri olarak ele alınan emek ve sermayede içsel genişlemeler olmasına karşılık, toprak faktörü sabit kalmaktadır. Modern dünyamızda bu sorunu teknolojik yeniliklerle çözümlenmeye çalışılmıştır. Örneğin, İsrail tarım toprakları ve sulama açısından zorluk yaşanmasına rağmen, mini damlama sulama sistemi ile tarım alanında da verimlilik sağlanmıştır.

2.2.3.3. Thomas Robert Malthus'un büyüme teorisi

Adam Smith'in Ulusların Zenginliği adlı ünlü kitabını yazmasından sonra Klasik iktisatçılar, iyimser ve kötümser olmak üzere iki kategoriye ayrılmışlardır. İyimser iktisatçılara göre, nüfus artışı toplum için bir tehdit oluşturmamaktadır. Ancak kötümser iktisatçı olan Malthus 1798 yılında yayınladığı "Nüfus Prensipleri üzerinde bir Deneme" adlı eserinde geliştirilen büyüme teorisinde, iyimser iktisatçıların düşüncesine karşı çıkarak, sürekli nüfusun artışının toplum için ciddi bir tehdit oluşturacağını beyan etmiştir. Malthus'a göre, nüfus artışı kontrol edilmediği takdirde, nüfus hızı geometrik olarak artmaktadır. Buna karşın, gıda yani reel hasıla hızı aritmetik bir şekilde artmaktadır. Bu durumda bu iki değişken arasındaki fark giderek uyumsuz bir biçimde büyümektedir. Bu durumda nüfus artışından dolayı emek arzı, emek talebinin üzerine çıkacak ve durum işsizlik oranının artışına neden olacaktır. Öte yandan, daha fazla nüfusun beslenme ihtiyacı yetirince karşılanamayacağından dolayı ölüm oranı artacaktır. Dolayısıyla nüfusun azalması emek arzı ile emek talebinin yeniden eşit olmasına neden olacaktır. Klasik Ekolünde nüfus ile büyüme arasındaki ilişkiyi analiz etmeye çalışan ilk iktisatçının Malthus olduğu bilinmektedir. Malthus'un büyüme teorisine göre, nüfusun artışı ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etkiler yaratacaktır. Bu yüzden nüfus ile ekonomik büyüme arasında denge oluşturulması gerekmektedir (Erdem, 2017, s. 67).

Malthus'un teorisi iki faktör ile açıklanır. Birincisinde üretim faktörlerinden olan toprak miktarı sabit kalmaktadır. Bu faktör için tarımda azalan verimler yasası uygulanmaktadır. Bu durumda, artan nüfusun gıdaya olan taleplerini karşılayabilmek için toprak ve tarımsal üretim yetersiz kalacaktır. İkinci faktör ise, nüfusun artış hızı üzerinde gelirin olumlu etkisidir. Yani, gelir yükseldikçe yaşam standartları iyileşir. Bununla birlikte sağlık ve beslenmeye olan ihtiyaçların daha iyi bir şekilde karşılanmasından dolayı doğum oranı ve nüfus yükselişi bu durumdan pozitif yönde

etkilenir. Malthus'un büyüme teorisinde öne çıkan diğer bir konu ise, reel hasılanın toprak ve emeği kullanarak üretmesidir. Toprağın miktarı değişmediğinden reel hasıla miktarı ancak işgücüne ve nüfusa ilişkili olarak değişir. Üretimde emek girdisine göre azalan verimler geçerli olduğu için, toprağın miktarı ve teknoloji sabit iken, nüfusta belirli bir orandaki gelen artış, çıktıyı daha düşük oranda arttıracaktır. Dolayısıyla bu durumda, kişi başına düşen çıktıda azalma ortaya çıkacaktır (Erdinç vd., 2017, s. 52-54).

Malthus'a göre, sağlığa yönelik her türlü iyileşmenin yapılması ve sağlık hizmetlerinin yaygınlaşması çok bir anlam ifade etmemektedir. Ayrıca gelir dağılımının iyileştirilmesiyle ilgili devletlerin uyguladığı politika ölüm oranının azalmasını sağlar. Böylece kişi başına düşen çıktıyı azaltır. Genellikle devletler sağlık ve gelir dağılımına dair özellikle gelir eşitsizliğini azaltmak için bazı politikalar uygular. Malthus'a göre bu politikalar nüfusun artışına sebep olmakta ve daha fazla insanın yoksul olmasına ve afetlerin çıkmasına ortam hazırlamaktadır (Erdinç vd., 2017, s. 52-54).

Özet bir şekilde Klasik iktisatçılardan Adam Smith, David Ricardo ve Robert Malthus büyüme teorisinde, ekonomik büyümeyi emek ve sermaye birikimine bağlı olarak açıklamaya çalışmışlardır. Malthus, diğerlerine göre kötümser senaryo üzerinde dayanmıştır. Nüfustaki artış geliri artırmasına rağmen bir süre sonra işsizlik oranının da artmasına neden ola bilir ve emekteki arz talepten fazla olacaktır. Teknolojik imkânlar sabit kaldığında toprak faktörü de sabit kalacaktır. Klasik iktisatçılar ekonomik büyümeyi kısa dönemde analiz etmişlerdir. Çünkü uzun dönemde ekonominin durgunluk dönemine gireceğini öngörmüşlerdir.

2.2.4 Keynesyen Büyüme Teorisi

Klasik düşünceye göre, piyasa mekanizması otomatik bir şekilde tam istihdamı sağlayacaktır. Bu düşünce Büyük Dünya Buhranına kadar kuşku duyulmamıştır. Fakat 1929 yılında dünyada Büyük Buhran çıkmasından sonra Klasik modele ciddi eleştiri John Maynard Keynes tarafından yapılmıştır. Yani, Keynes Klasik modeli eleştirerek Büyük Buhrandan kurtulmanın yolunu ortaya koymuştur.

Keynes'e göre, büyük krizin en önemli sebebi toplam talepteki yetersizliktir. Bu talep yetersizliği eksik istihdamın ana kaynağıdır. Klasik iktisatçıların ifade ettiği

fikrin aksine, tam istihdamı garanti edecek öyle bir mekanizma bulunmamaktadır (Yıldırım, 2017, s. 141).

Keynes'in ekonomik büyümeyle ilgili görüşleri ve analizleri statik bir analiz olarak bilinmektedir (Erdoğan vd., 2017, s. 67-68). Keynes, devletin ekonomiye müdahale etmesini ifade etmiştir. Bununla birlikte, işsizliğin devlet tarafından çözülecek bir sorun olduğunu da dile getirmiştir. Keynes, üretimi belirleyen arz koşulları değil, talep koşulları olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca ekonomik büyümede tüketim ve yatırım harcamalarından oluşan efektif talebin arza göre daha fazla mühim olduğunu söylemiştir. Ekonomilerin durgunluktan kurtulabilmelerini mümkün kılan faktör talebin artırılmasıdır. Toplam talepteki artış stokları eriteceğine neden olur, eriyen stoklar yatırımları teşvik edecek ve artan yatırımlar ise büyümenin hızlandırılmasına neden olacaktır. Böylece, eksik istihdamdan tam istihdama gidilecektir. Buna uygun olarak, Keynes yatırımların genellikle kapasite artırıcı etkisini belirterek yatırımların ne oranda arttırılacağı hususunda yoğunlaşmıştır. Keynes bu analizi gerçekleştirirken “uzun dönemde herkes ölecektir” ifade ederek uzun dönemde büyümeyi açıklamamış, kısa dönemde eksik istidam dengesinden tam istihdam dengesine nasıl erişebileceğini açıklamıştır. Keynes'in yaklaşımı aslında veri teknolojisi ve veri iş gücü ile konjonktür dalgalanması araştırmasıdır (Erdoğan vd., 2017, s. 67-68).

Genel olarak Keynes doğrudan ekonomik büyümeye yönelik bir model öngörmemiştir. Devletin müdahalesi ile işsizlik sorununun çözülebileceğini savunmuş, yatırımlar ekonomik büyümeyi tetikle ve kısa dönemde bile olsa tam istihdam ola bileceğini savunmuştur. Şimdi bile bazı ülkelerde işsizliğin azalması için devlet bazı yaptırımlar uygular ve yabancı ve yerel yatırımcıları yatırım yapmaya teşvik ederler. Ortaya çıkan büyük ekonomik kriz sonrasında ekonominin nasıl toplanacağı ile ilgilenmiştir. Daha sonraki yıllarda, diğer iktisatçılar Keynes'in düşüncesinden hareketle yeni modeller geliştirmişlerdir.

2.2.5. Neo-Klasik Büyüme Teorisi

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, özellikle 1950 yılında büyüme ve kalkınma üzerinde durulan bir dönem olmuştur. İkinci Dünya Savaşına katılan ülkeler ekonomik ve siyasi bakımdan büyük oranda zarar görmüşlerdir. Bu nedenle savaş dönemlerinden sonra ülkelerin ana hedefi ekonomik büyüme ve kalkınma olmuştur.

Özellikle zengin ülkeler hızlı bir şekilde büyüme ve kalkınma düzeyine ulaşabilmek için birtakım yöntemler ve politikaları uygulamaya başlamışlardır. Bu sebeple büyüme ve kalkınma önemli bir konu haline gelmiştir. Genel olarak ülkeler nasıl daha hızlı bir şekilde büyüyebileceklerine yönelik ampirik ve teorik çalışmalar yapmışlardır. Bu aşamada Neo-klasik büyüme teorisi dikkat çekmiştir.

Robert Solow neo klasik büyüme teorisini 1950 senelerinde açıklamıştır. Bu teori nüfustaki artış ve teknolojik gelişmeler, tasarruf, yatırım ve büyümeyi nasıl etkilemesi sorusuna cevap olarak tasarlanmıştır (Parasız ve Özer, 2005, s. 538).

Bu büyüme modelinde, piyasa ekonomilerinin sabitliği esas alınırken, uzun vade ekonomilerin mutlak şekilde dengeli veya kararlı büyüme dönemi geçireceklerini ifade edilmiştir. Dengeli büyüme zamanı, nüfusta artış, teknolojik değişme ve sermaye birikiminin, yani bu üç faktörün karşılıklı etkileşimi ortaya konularak araştırılmaktadır. Mutlaka kararlı veya dengeli büyüme sürecinde, nüfusun büyüme oranında gelen artış ekonomik büyüme oranını etkilemektedir. Ama büyüme oranında meydana gelen artış, nüfusun büyüme oranının artışını etkilememektedir. Diğer bir yandan, teknolojik değişim büyüme oranını etkiler, büyüme oranı ise teknolojik değişimi etkilemez. Böylelikle, ekonomik büyümeyle nüfustaki artış ve teknolojik değişim arasında tek yönlü nedensellik ilişkisinin varlığı saptanmıştır.

Neo-klasik büyüme modelin varsayımları şu şekildedir (Erdoğan vd., 2017, s. 103-104):

- Ekonomi her zaman tam istihdam ve potansiyel hasıla düzeyinde olmuş, piyasa mekanizması çalışmakta ve piyasada tam rekabet koşullarının geçerliliğini korumaktadır.
- Tek bir mal tüketilmekte ve üretilmektedir. Bu mal ise o ülkenin gayri safi yurt içi hasılasını meydana getirmektedir.
- Dışa kapalı bir ekonomi vardır. Yani diğer ülkelerle herhangi bir ticaret söz konusu değildir ve devlet müdahalesi yoktur.
- Modelde karar için birimler, üreticiler (şirketler) ve (tüketiciler hane halkları) ve olarak belirlenmektedir. Şirketler sermaye girdisini sağlarken, Hane halkları ise emek girdisini sağlamaktadırlar.
- Modelde dışsal kabul edilen teknolojik gelişmeler tüm ülkelerde sabittir ve ülkeler hiçbir maliyete katlanmaksızın yararlanabilmektedirler.

- Kullanılan üretim fonksiyonu ölçeğe göre sabit getirisi vardır.
- Azalan verimler kanunu sermaye ve emek faktörleri için geçerli olmaktadır.
- Modelde işgücü ve sermaye, piyasa şartlarında birbirinin yerine ikame edilebilir. Bundan dolayı işçi başına sermaye artabilmekte veya azabilmektedir.
- Modelde tasarruf ve yatırımlar eşittir. Bu yüzden modelde ayrı bir yatırım fonksiyonuna yer verilmemiştir.

Varsayımlarda açıklanmayan hususlar ise şunlardır: Durağan durum, teknolojik değişme ve yakınsama hipotezleridir. Solow büyüme modelinde durgunluk durumu, işçi başına sermayenin değişmediği ve işçi başına çıktının sabit kaldığı durumdur. Yani, durağan durumda işçi başına çıktı ve işçi başına sermaye bir denge değerine ulaşmıştır. Durağan durum ekonominin uzun dönem dengesini beyan etmektedir.

Solow modeli, teknolojinin olmadığını öngörmüştür. Ancak teknoloji modele dahil edildiği zaman ekonomik büyümeyi arttırıcı neticelerini ortaya çıkarmaktadır. Teknoloji, sermaye ve emek verimliliğini arttırır ve var olan üretim faktörleri kullanılarak teknoloji aracılığıyla fazla çıktı elde edilebilir veya aynı çıktı seviyesi daha az üretim faktörü kullanılarak sağlanabilir (Erdinç vd., 2017, s. 103-104):

Solow'un yakınsama hipotezini ele alırsak, sermayenin işgücünden hızlı bir arttığı ekonomide, teknik dışsal ve sabit bir değişken iken, kişi başına geliri az ülkeler, kişi başına milli geliri çok olan ülkelerle kıyaslayınca daha hızlı bir şekilde büyüme performansı göstereceklerdir. Yani, yoksul ülkeler zengin ülkelerle mukayesede daha çabuk büyüme eğilimi gösterecektir. Bunun sebebi, azalan verimler yasasıdır. Dolayısıyla gelişmekte olan ülkeler gelişmiş ülkelerin düzeyine gelebilirler. Ancak yakınsama hipotezinde fakir ve zengin ülkelerin yapısal özelliklerine dikkat edilmemiştir (Han & Kaya, 2009, s. 294).

Solow ekonomik büyüme teorisinde genel bir şekilde bazı ülkeler neden zengin ve bazı ülkeler neden fakir olduğu sorusuna yanıt vermeye çalışmıştır. Solow büyüme modeline göre, zengin ve fakir gerçekliğinin ana nedeni, yatırım ve nüfus oranlarına gelen artış ve teknolojik gelişmelerdeki farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Bu nedenler, zengin ülkeler daha fazla yatırım sağlayan, daha az nüfusa sahip olan ve

hızlı teknolojik gelişmeler sebebiyle emeğin verimliliği yüksek olan ülkelerdir(Berber, 2006, s. 163-164).

2.6. İçsel Büyüme Teorisi

Neo-klasik büyüme teorisi 1980’li yıllara kadar oldukça meşhur bir iktisadi büyüme teorisi olmuştur. Ancak Neo-klasiklerin ortaya attığı varsayımlarını açıklamasında yetersiz kalmıştır. Bu nedenle, İçsel büyüme teorisi Neo-klasik görüşleri eleştirerek ortaya atılmış ve kısa bir zamanda önem kazanmıştır. Merkantilist büyüme teorisinden bu yana ortaya atılan büyüme ile ilgili teoriler, bir önceki ana akım teorilere yönelik olarak geliştirdikleri eleştiriler üzerine inşa edilmiştir. Dolayısıyla içsel büyüme teorisinin ortaya çıkmasına Neo-klasik büyüme teorileri neden olmuştur. Ekonomik büyüme ile ilgili son görüş içsel büyüme teorisi, Romer’in 1986 yılında yaptığı çalışma ile ortaya çıkmıştır. Bu yeni bir model olduğu için daha sonra Lucas ve Barro tarafından geliştirilmiştir (Ergül, 2009, s. 295).

Solow büyüme teorisinde uzun dönemli büyüme oranını açıklayan sermaye ve iş gücü dışında olan kısma “artık faktör” adını vermiş ve bu artığı dışsal olarak kabul etmiştir. Solow büyüme teorisinde teknolojiyi dışsal ve sabit bir faktör olarak kabul etmiştir. Solow’un görüşlerine göre, uzun vadede yani durağan durumda büyüme oranı sifıra yaklaşacaktır. Böylece bir ülkenin büyüme oranı ile kişi başına düşen mili gelir seviyesi de uzun dönemde birbirlerine yaklaşacaktır. Yoksul ülkelerde daha az sermayenin var olmasından dolayı bu ülkelerde sermaye verimliliğini arttırarak daha hızlı büyümeyi sağlarken, zengin ülkelerde daha fazla sermayenin var olmasına rağmen, bu ülkelerde sermayenin verimliliği azdır. Çünkü yüksek sermayeye sahip olan ülkelerde azalan verimler yasası çalışmaya başlayacaktır. Fakir ve zengin ülkeler arasındaki kişi başına düşen gelir farklılığı gittikçe azalacaktır. Solow’un ortaya attığı bu öngörüler uygulamada ortaya çıkan gelişmeleri açıklamakta yetersiz kalmıştır. Çünkü gelişmiş ülkeler yıllardır pozitif büyüme oranlarını başarılı bir şekilde sürdürmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde ise sabit olmayan bir süreç devam etmektedir. Sonuç olarak, içsel büyüme teorisi bu ekonomik durumları açıklamak hedefiyle ortaya çıkmıştır. (Erdinç vd., 2017, s. 136).

İçsel büyüme teorisinin, Neo-klasik büyüme teorisine karşı olan varsayımları şunlardır (Han & Kaya, 2009, s. 296):

- **Artan Getiri:** Neo-klasik büyüme teorisi azalan getiri varsayımına dayanmaktadır. İçsel büyüme teorisinin, fiziksel sermaye toplamının yanında insan sermayesini de ait etmesi, sermaye başına düşen geliri artırmaktadır. Diğer bir ifadeyle, sermayenin azalan getirisi olması hipotezinin geçerliliğini yitirmesi önemli bir olaydır. Artan getiri varsayımı ekonomik büyüme teorilerini desteklemektedir. Neo-klasik büyüme teorisinde sermayenin azalan getirisi olduğu kabul edilen anlayışı ve sermayenin teknolojiden bağımsız bir faktör olarak kabul edilmesi, yatırımları önemsiz yapan iki faktördür. İçsel büyüme teorisinde yatırımlar önemli bir yere sahiptir. Fiziksel sermayeye, bilgi ve insana yatırım yapmak ekonomik büyümeyi artıracak ve yatırım ülkenin sermaye kaynaklarını zenginleştirmekle birlikte çeşitli noktada ekonomide verimliliği arttıran bilgi akışını da sağlayabilir.
- **Dışsalılık:** Dışsalılık önemli bir gelişme ve büyüme unsurudur. Bir şahıs veya şirkete dair malumat sermayesi sadece kendisine kâr sağlamakla beraber, aynı zamanda toplum için de kâr yaratır. Bu durumda, içsel bu modelde dışsalılık yaratarak marjinal verimliliklerin düşmesini mâni olmaktadır. Yani, içsel değişkenler dışsalılık yaratarak verimliliği arttırır.
- **Eksik rekabet piyasaları:** Neo-klasik büyüme teorisinde tam rekabet piyasalarının varlığı varsayılırken, içsel büyüme teorisinde eksik rekabet piyasalarının varlığı varsayılmaktadır. Çünkü ekonomik yaşam tam rekabet koşulları içinde değildir. Bu yüzden eksik rekabet piyasalarının modele dahil edilmesi önem arz etmektedir. Bunun sebebi, yeniliğin oluşabilmesi için mono polistik piyasaların gereklidir. Yeniliğin sağladığı monopol kârı, firmalar daha çok yeniliğe motive edecektir.
- **Teknolojik ilerleme:** İnsan ve bilgi sermayesi neo-klasik büyüme ve içsel büyüme teorileri arasındaki ana fark, başlangıçta yatırım ve sermaye kavramlarının tanımlanmasıyla ortaya çıkmıştır. İçsel büyüme teorilerinin esas kaynakları, teknolojik ilerleme, insan ve bilgi sermayesidir. Bu modelde, her yatırımın bilgi ve yenilikler sağladığı bilinmekte ve fiziksel sermaye üzerine yapılan her bir yatırım, üretimin artmasına sebep olduğu gibi insan sermayesinin artmasına sebep olmaktadır. Dolayısıyla daha fazla sermaye ile çalışılması, beceri ve bilgileri arttırır. Bu durumda hem insan, hem fiziksel sermayesinin artması, azalan etkenlerin ortaya çıkışına engel olacaktır.

Son olarak özet bir şekilde, içsel büyüme teorisinde iktisadi büyümenin en önemli kaynaklarının şu unsurlar olduğu bilinmekte: Yapararak öğrenme, bilgi, beşerî sermaye, yenilik, sağlık, dışsallık, yaratıcılık, pozitif ölçek ekonomileri, araştırma ve geliştirme, teknolojik gelişme ve teknolojik altyapı, iş bölümü ve uzmanlaşmadır. İçsel büyüme teorileri ekonomik entegrasyonu desteklemektedir. Sermayenin yoksul ve zengin ülkelerde etkisinin farklı olması nedeniyle içsel büyüme teorileri ekonomik durumları açıklamakla yükümlüdür. İçsel büyüme teorileri devlete yönlendirici, koordine ve teşvik edici gibi önemli görevleri taşımaktadır (Erdinç vd., 2017, s. 142).

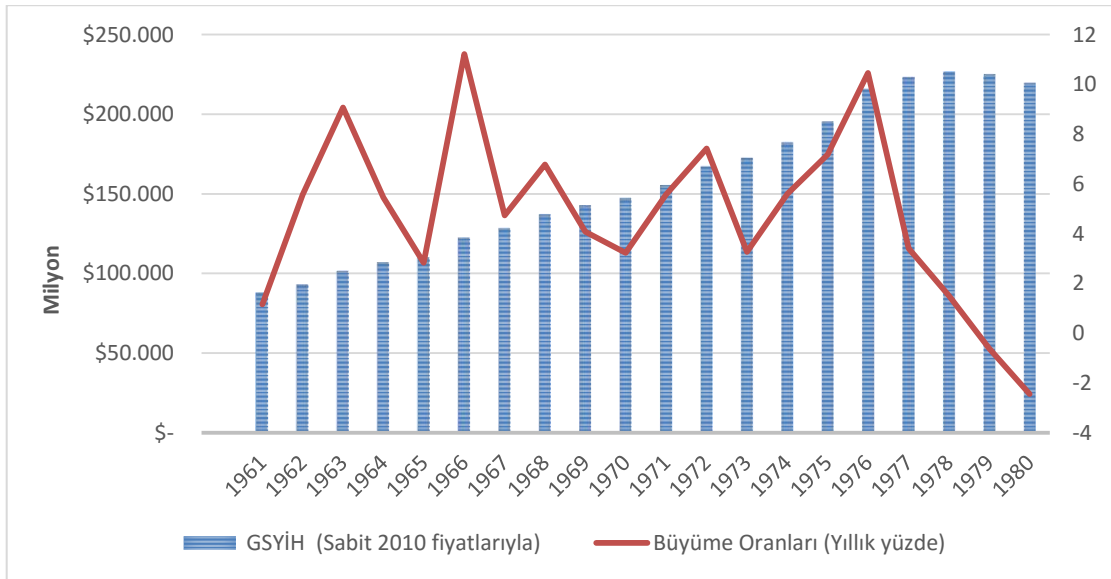
Merkantilizm döneminden itibaren ekonomik büyümeye yönelik ortaya atılan görüşler günümüze kadar iktisatçılar tarafından tartışılmaktadır. Ekonomik büyüme teorilerinin tarihsel gelişimi incelendiğinde, büyüme üzerinde katkı sağlayan faktörler sermaye, işgücü, toprak, doğal kaynaklar, teknolojik gelişmeler ve beşerî sermayenin her biri farklı dönemlerde iktisatçılar tarafından tartışmanın önemli başlığı olmuştur. Günümüzdeki gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ekonomik anlamda büyümelerinin üzerinde teknolojik gelişmelerinin olumlu katkısı giderek artmaktadır. Ayrıca teknolojik gelişmeler ekonomik büyümeyi etkilemekle birlikte insanların sosyal ve kültürel davranışlarını da etkilemektedir.

2.7. 1980 Öncesi Dönem Türkiye’de Ekonomik Büyüme

Türkiye’de cumhuriyetin kuruluşundan bu yana ekonomik büyüme üzerinde farklı politikalar uygulanmıştır. Osmanlı İmparatorluğunun adından 1923 senesinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nin ana problemlerinden biri ekonomik büyümenin geliştirilmesiydi. Cumhuriyetin kurucusu olarak Mustafa Kemal Atatürk, siyasal bağımsızlık için sadece güçlü bir ekonominin olmasının bilincindeydi. Cumhuriyet kurulduğu zaman ülkenin milli geliri 5 katrilyon 190 trilyon TL, nüfusu ise 12,6 milyon, yani kişi başına düşen milli gelir 412 milyon TL seviyelerindeydi. Bu nedenle ekonomik büyüme üzerinde çeşitli politikalar uygulanmıştır (Ertuna, 2020, s. 6).

1923-1929 yılları arası dönemde ekonomiyi geliştirmek için liberal ekonomik politikalar üretilmiştir. Ancak bu politikaların uygulanması sonrası genel olarak ikna edici elle tutulur başarılarla ulaşılamamıştır. Başarısızlığın temel nedeni, özel sektörde teknolojik altyapı ve sermayenin yetersiz olmasıdır. Aynı zamanda piyasa ekonomisinin popüler olduğu ülkelerden biri olan ABD’de çıkan ekonomik kriz

nerdeyse bütün dünyayı olumsuz etkilemiş ve diğer kapitalist ülkeler de ekonomik sorunlarla karşılaşmıştır. Daha sonra devlet kontrolü altında 1932-1938 seneleri çerçevesinde idari, teknoloji ve altyapı becerileriyle sanayi planlarında ve ekonomik alanlarda gelişmeler kazanılmıştır. Fakat Mustafa Kemal'in vefatından sonra 1938-1950 seneleri, İkinci Dünya Savaşı'nın sonuçları nedeniyle ile ülkeler için zorlu geçmiştir. Bu savaş tüm dünya ülkelerinin ekonomisini olumsuz etkilemiştir. Bu durum, bütün ülkelerin ekonomik büyümesi üzerinde olumsuz etkileri yaratmıştır. Daha sonra, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye başta olmak üzere diğer ülkeler de ekonomiyi geliştirmek amacıyla ekonomik politikalar ve planlar uygulamışlardır (Girgin, 2019, s. 75). İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'de sanayileşme politikası dikkat çekmiş ve düzlenmeye başlamıştır. Planlı ekonomi modeli 1960 yılında uygulanmıştır. Kalkınma planları bu planların temel araçları olmuştur. Planlarının esas hedefi, sanayileşme ve sermaye ile üretimin artışıyla ekonomik büyüme olanakları sağlanmaktır. Böylelikle bu dönem çerçevesinde Türkiye'de ekonomi ithale dayalı bir strateji benimseyerek, dışa kapalı ülke halindeydi (Ay ve Karaçor, 2006, s. 68-69). Ama ithal ikameci programın döviz tıkanıklığı yaratmıştır. 1961-1980 yılları arasında Türkiye'de ekonomik ve siyasi sıkıntıları yaşanmasına rağmen, ülkenin gayri safi yurtiçi hasılası büyüme kaydedilmiştir. Şekil 2.1'e dikkat edilirse, 1962-1980 senelerinde Türkiye'nin büyüme ve GSYİH verileri görülmektedir.

Kaynak: Dünya Bankasının Veri Tabanı

Şekil 2.1. Türkiye'nin 1962 ile 1980 Yılları Arasındaki GSYİH ve Büyüme Oranı

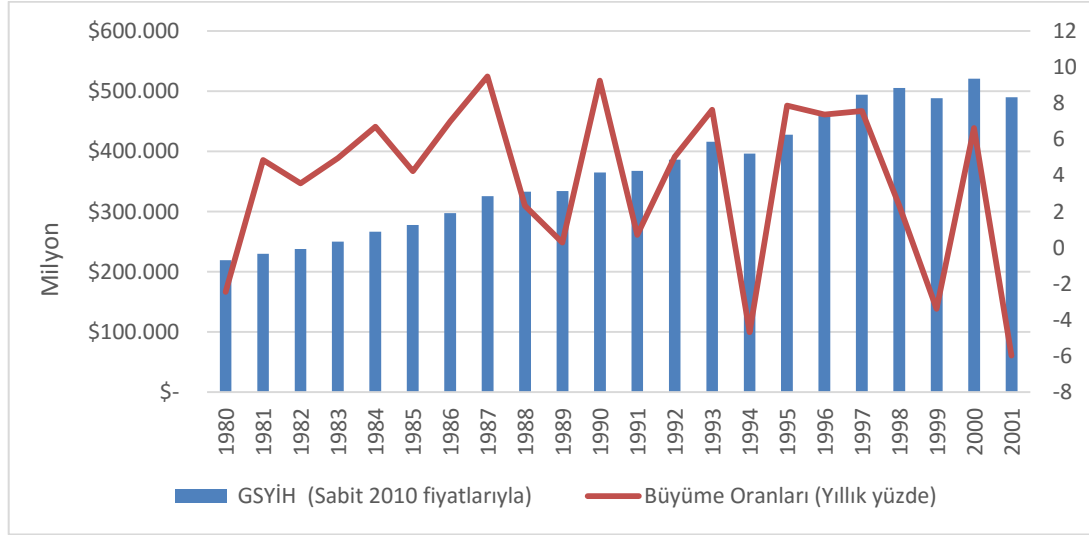
Şekilde görüldüğü üzere, ülkede yaşanan darbeden sonra esas alınan planlı kalkınmanın olumlu etkileri, 1960 senelerinin sonlarına kadar devam etmiştir. Daha sonraki yıllarda 1961-1979 gerçekleşen devalüasyon ile beraber ülkeye döviz gelişinde artış sağlanmış, GSYİH rakamlarında da yükseliş olmuştur. Fakat dış ve iç faktörlerde ortaya çıkan negatif etkiler sebebiyle 1979 ve 1980 senelerinde ülkenin ekonomik büyümesinde negatif büyüme yaşanmıştır. (Demir, 2018, s. 58). Şekilde 2.1’de görüldüğü gibi, ülkenin gayri safi yurtiçi hasılası 88 milyon dolardan fazla iken, 1980 yılında 219 milyon dolara yükselmiştir. Bununla birlikte, ülkenin ekonomik büyümesi 1961 yılında %1 oranındayken, 1966 yılında %11, 1977 yılında %10 oranında yükselmiş ancak 1980 yılında negatif büyüme kaydedilmiştir.

2.8. 1980 Sonrası Dönem Türkiye’de Ekonomik Büyüme

İkinci Dünya Savaş sonrasında Türkiye’de ekonomik büyüme ve kalkınma ile ilgili politikalar uygulanmıştır. Daha sonraki yıllarda ülkede yaşanan siyasi olaylar ülkenin ekonomik büyümesi üzerinde olumsuz etkiler yararmıştır. Genel olarak 1961-1979 yılları arasında ülkenin ekonomik büyümesi artış göstermiştir. 1980 yılına gelindiğinde, Türkiye’de yeni politikalar uygulanmaya başlamıştır. 1980 yılı öncesi ülkede dışa kapalı bir politika uygulanırken, 1980 yılı sonrası ülkenin gayri safi yurtiçi hasılasını artmak amacıyla dışa açık politika uygulanmıştır. Bununla birlikte, Türkiye ekonomisinin dünya ile ilişkisinin arttırılması için esnek kur politikası uygulanmıştır. Uygulanan kur ve para politikaları 1990 yılında dış borçlanmanı teşvik etmiştir. 1984-1989 yılları arası dönemde rekabetçi kur politikası uygulayan devlet, daha sonra bu politikadan vazgeçmiştir. Devlet tarafından kontrol edilen bir kur sistemine geçilse bile 1994 ve 2001 kriz yılları hariç dışında bahsedilen uygulama gereğince, TL hedeflenen değerden hep yüksek olmuştur olmuştur.(Sönmez ve Şimşek, 2011, s. 98).

Türkiye’de 1990 yılında iç ve dış faktörlerden kaynaklanan olumsuz gelişmeler, Özal’ın ölümü, istikrarsızlık, doğal afetler, 1994 krizi, seçim ekonomisi, terör, popülist ve kısa vadeli politikalar gibi nedenler, dış faktörlerden ortaya çıkan negatif gelişmeler, Körfez Savaşı, 1997 Asya ve 1998 Rusya’da meydana gelen krizleri gibi nedenlerden Türkiye’nin ekonomik performansı yavaşlamıştır. Böylece ülkenin ekonomisinde daralmalar meydana gelmiştir (Ay ve Karaçor, 2006, s. 69). Şekil 2.2.’ni incelediğimizde, 1980-2001 seneleri için Türkiye’nin GSYH ve büyüme

verilerini görebiliriz. Şekilde gösterildiği üzere 1980 yılından itibaren ülkenin ekonomisi dışa açılmasıyla birlikte artış göstermiştir. Türkiye'nin gayri safi yurtiçi hasılası 1980-1988 yılları arasında artmış ancak 1989 yılında azalmıştır. Daha sonraki yıllarda ise, ülkenin ekonomik büyümesi iniş ve çıkış ile devam etmiştir.

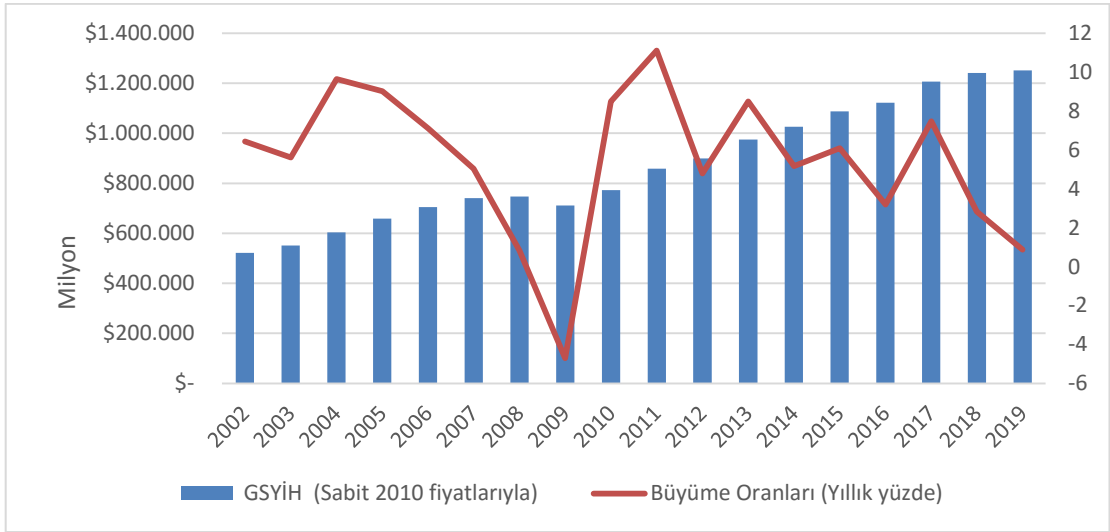
Kaynak: Dünya Bankasının Veri Tabanı

Şekil 2.2. Türkiye'nin 1980 ile 2001 Yılları Arasındaki GSYİH ve Büyüme Oranı

Krizle beraber Özal'ın ölümüne denk gelen 1994 senesinde GSYİH miktarında iniş olmuştur. Fakat daha sonraki seneler artışla devam etmiştir. 1999 senesinde meydana gelen İstanbul depremi ekonomiye olumsuz etkileriyle daralmaya neden olmuştur.

2001 yılındaki krizi Türkiye olmak üzere diğer ülkelerin ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etkileri yaramış ve büyümenin daralmasına neden olmuştur. 2001 senesinin ilk çeyreğinde ortaya çıkan Şubat Krizinin defedilmesi hedefiyle Dünya Bankası'ndaki görev yapmış Türkiye'ye gelerek ekonomi bakanı olan Kemal Derviş, 2001 yılında Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı'nı (GEGP) yürürlüğe sürmüştür. Bu nedenle, şekil 2.3'te görüldüğü gibi, 2002-2007 seneleri çerçevesinde büyüme oranları ve GSYİH rakamında artışlar elde edilmiştir. Buna rağmen daha sonraki yılda küresel kriz Türkiye'yi de etkilemiş ve ekonomik daralmaya neden olmuştur. 2002-2007 yıllarında küresel gelişmelerin sağladığı destek ile büyüme oranlarındaki başarılar, üretim ve ihracattaki artışlar ekonomik istikrarın artmasına katkıda bulunmuştur. Bu durumda enflasyon oranları iki haneli rakamlardan tek haneli rakamlara inmiş, finansal disiplin bağıntılı da olsa sağlanmıştır. Küresel krizden önce

Türkiye’de ekonomi, küresel likidite sayesinde mali sorunla karşılaşmamıştır. (Girgin, 2019, s. 76). 2008 Küresel Kriz ile beraber ekonomik büyüme, ihracat ve istihdamda sorunlar ortaya çıkmıştır. Fakat Japonya, AB ve ABD’den ibaret coğrafyadaki kuruluşlar gibi Türkiye’deki kuruluşlar da iflas etmiştir. Şekilde 2.3’e bakıldığında, ülkenin gayri safı yurtiçi hasılasının miktarı giderek artış göstermektedir. Bununla birlikte ülkenin ekonomik büyümesi de 2009 yılı dışında artış göstermekte ancak 2018 yılından bu yana daralma yaşanmıştır.

Kaynak: Dünya Bankasının Veri Tabanı

Şekil 2.3. Türkiye'nin 2002 ile 2019 Yılları Arasındaki GSYİH ve Büyüme oranı

2001 krizinden sonra Türkiye’de gerçekleştirilen programlar vasıtasıyla ile makroekonomik yönden pozitif olanaklar sağlanmıştır. Fakat Türkiye’nin son beş senesi iç ve dış faktörlerden doğan sebepler nedeniyle durağan bir ekonomi dönemi seyredilmiştir. Komşu ülkelerdeki karışıklıklar sonrası savunma maliyetlerini arttırmış ve aynı zamanda bir mülteci probleminin meydana gelmesi ekonomiyi olumsuz etkilemiştir.¹⁵ Temmuz 2016 tarihinde bir darbe girişiminin üstesinden gelinmesine rağmen, Türkiye’de bu girişim sonrası makroekonomik açıdan olumsuz etkiler tüm anlamında hissedilmiştir.

Türkiye’nin ekonomisi 1980 yılında dışa açılmıştır. Bu nedenle ülkenin makroekonomik faktörleri giderek artış göstermiştir. Ancak 2001, 2009 ve 2019

yılında yaşanan Küresel kriz ve Korona virüsten dolayı Türkiye başta olmak üzere bütün ülkelerin ekonomik büyümesine düşüş yaşanmıştır. Dolayısıyla 2020 yılında Korona virüs bütün ülkelerin makroekonomik faktörleri üzerinde olumsuz etkileri yaramıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TÜRKİYE’DE TURİZM GELİRİ İLE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİNİN AMPİRİK ANALİZİ

Turizm, tüm dünya ülkelerinde önemli bir ekonomik faaliyet haline gelmiştir. Ekonomide doğrudan, dolaylı ve uyarılmış etkiler yaratır. Turizm faaliyetleri, ekonomik büyümenin ana kaynaklarından biri olarak kabuledilmiştir. Turizm faaliyetlerinden gelirler hem kayıtlı hem de kayıt dışı sektörlerde istihdamın yanı sıra gelir yaratmanın bir mekanizması olarak görülebilmektedir. Turizm gelirleri son zamanlarda, özellikle 1980 yılından sonra ülkelerin makroekonomik faktörleri üzerinde olumlu etki sağlamıştır. Bu nedenle Türkiye başta olmak üzere birçok ülke iç ve dış turistleri teşvik etmek amacıyla birtakım politikalar uygulamıştır. Dolayısıyla teknoloji gelişmesiyle birlikte turizm sektörü de gittikçe hız kazanmaya başlamıştır.

3.1. Literatür Taraması

Turizm, ödemeler dengesi, yurtiçi ithalata etkisi, gelir etkisi, ihracat ve gelir dağılımının düzenleyici etkisi, işgücü çarpanı etkisi, istihdam artışı veya yeni iş fırsatlarının yaratılması, ekonomik kalkınma ve döviz geliri üretimi gibi olumlu ekonomik etkilere sahiptir. Küçük ölçekli işletmeler, yaşam standardı ve kalite iyileştirilmesi. Turizm yabancı para girişi sağlar. Turizm, o ülkenin döviz geliri üzerinde etkili olup ödemeler dengesini olumlu yönde etkiler.

Teorik olarak turizm gelirleri makroekonomik büyüme üzerinde olumlu katkı sağlar. Ancak son zamanlarda yapılan ampirik çalışmalarda farklı sonuçlara varılmıştır. Ekonomik büyüme ve turizm geliri arasındaki ilişkiyi araştıran birçok çalışmalar literatürde yer almaktadır. Literatür incelendiğinde, turizmin farklı ülkelerde farklı dönemlerde ekonomik büyüme üzerindeki etkisi genel olarak VAR analizi, Granger Nedensellik Testi ve Eşbütünleşme Testi kullanılarak incelenmiş ve turizmin ekonomik büyüme üzerinde genellikle olumlu bir etkisinin olduğu ortaya çıkmıştır. Ancak, bazı çalışmalarda ters sonuçlar elde edilmiş ve turizm ve büyüme arasında herhangi bir korelasyon saptanmamıştır. Bu anlamda taranılan literatür ulusal ve uluslararası çalışmalar bu başlıkta incelenmektedir.

Uluslararası ve ulusal literatüre bakıldığında, bu bağlamda üç ana görüş ortaya çıkmaktadır. Ekonomik büyüme ve turizm faaliyetlerinden elde edilen gelirler

arasında tek taraflı ispat edilen nedensellik ilişki, turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü tespit edilen nedensellik ilişki ve aralarında hiçbir nedensellik ilişkisi tespit edilmeyen çalışmalar mevcuttur.

3.1.1. Turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında tek yönlü ilişki tespit edilen çalışmalar

Akan ve Işık (2009), ülke dışından gelen turistler tarafından yapılan harcamaların ekonomik büyüme üzerindeki etkisini 1970-2007 yılları arası dönemde Eşbütünleşme ve Nedensellik Analizlerini kullanarak incelemişlerdir. Sonuç olarak, yabancı turistlerin harcadıklarından ekonomik büyümeye tek yönlü bir nedensellik ilişkisi saptanmıştır. Aynı yöntemi kullanan Aslan (2008), Türkiye için 1992:1-2007:2 döneminde turizmden elde edilen gelirlerin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin pozitif olduğu tespit etmiştir. Bunun yanında Alagöz ve Erdoğan (2008), Türkiye için 1985 ve 2005 yılları arası dönemde ihracat ve turizm gelirlerini Trend Analizi ile incelemişlerdir. Sonuç olarak turizm gelirlerin ekonomiyi pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşmıştır.

Çetintaş ve Bektaş (2008), Türkiye için yaptığı çalışmada, 1964-2006 yılları kapsamında ARDL yöntemini kullanarak turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkisinin varlığı araştırmışlardır. Sonuçta kısa vadede değişkenler arasında bir bağ bulamamıştır. Ancak uzun vadede değişkenler arasında tek yönlü nedensellik bulmuşlardır. Kaygısız (2015) ise, Türkiye için 2003:1-2013:4 yılları arası dönemde gayri safi yurtiçi hasıla ve turizm gelirleri verileri ile birlikte, turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkisi VAR Modeli ve Granger Nedensellik yöntemi kullanarak araştırmış ve turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında tek taraflı nedensellik ilişkisinin varlığı tespit edilmiştir.

Akinboade ve Braimoh (2010) tarafından Güney Afrika ülkesi için 1980-2005 yılları arası dönemde turizm gelirlerinin gayri safi yurtiçi hasıla üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Varılan sonuçlara göre, kısa dönemde ve uzun dönemde turizm ve ekonomik büyüme arasında tek yönlü bir nedensellik bir ilişkisi tespit edilmiştir., Brezilya için 1965-2007 yıllar arasında turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında ilişki araştırılmıştır(Brida vd. 2011, s. 1375-1386).Çalışmada faktörler arasında eşbütünleşme ilişkisi ve turizmden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir ilişki tespit edilmiştir.Gana'da 1985-2010 senelerini kapsayan turizm ve ekonomik

büyüme arasındaki ilişki incelenmiştir (Ahiawodazi,2013, s.187-202). Değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin ve turizm ve ekonomik büyüme arasında tek yönlü bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir. Ayrıca Mishra vd. (2011), Hindistan’da 1978-2009 yılları arasında turizm gelirleri ve büyüme arasındaki ilişkiyi eşbütünleşme ve Granger nedensellik testi ile araştırmışlardır. Yapılan testlerin sonuçlarına göre, değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğu ve turizmden ekonomik büyümeye tek yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Diğer bir çalışmada 1972-2014 yıllarının verilerine dayanarak turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki Johansen eşbütünleşme testi ile belirlenmiştir(Bal vd. 2016,1-20). Sonuçta, turizm gelirleri Türkiye ekonomisini olumlu yönde etkilemiştir. Şöyle ki, ve turizm gelirlerinde ki%1’lik bir artış, %0.314 oranında ekonomik büyümeye neden olduğu ispatlanmıştır. Aynı zamanda değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin var olduğu sonucuna varılmıştır. Son olarak yapılan Granger nedensellik testine göre, turizmin Türkiye’nin ekonomik büyümesini doğrudan etkilediği bulunmuştur.

1963 ve 2008 yılları arasında Türkiye’de turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki eşbütünleşme ve Granger nedensellik testi uygulayarak araştırılmıştır. (Kaplan ve Çelik,2008,13-18) Araştırmanın sonunda değişkenler arasında bir adet eşbütünleşme ilişkisi bulunmuştur. Ayrıca turizmden ekonomik büyümeye tek yönlü nedensellik ilişkisi de tespit edilmiştir.

Dritsakis (2004), 1960-2000 yılları arasındaki verileri kullanılarak turizm sektörünün Yunanistan’da uzun dönemli ekonomik büyümesine etkisini Johansen Eşbütünleşme ve Granger nedensellik yöntemi ile analiz etmiştir. Varılan sonuçlara göre turizmin ekonomik gelişmeyi desteklediği tespit edilmiştir. Diğer bir çalışmada ise Türkiye’de 1963 -2004 senelerini arası kapsayan bir dönemde turizm ve ekonomik büyüme arasında uzun vadede ilişkinin varlığı VAR modeli kullanılarak araştırılmıştır(Bahar,2006, s.137-150) Sonuç olarak, turizm faaliyetlerinin ekonomik büyümeyi olumlu şekilde etkilediği belli olmuştur.

Terzi (2015), Türkiye için 1963-2013 seneleri çerçevesinde Granger nedensellik, VAR ve Toda-Yamamoto yöntemleri ile turizm alanı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin varlığını analiz etmiştir. Turizm gelirlerinden büyümeye doğru tek yönlü bir ilişkinin olduğu ispatlanmıştır. Diğer bir çalışmada Yurtseven (2012), 1980-2011 yılları arası dönemde eşbütünleşme ve Granger Nedensellik

Analizi yardımıyla turizm sektörü ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin olup olmadığını test etmiştir. Turizm alanı ve ekonomik büyüme arasında tek yönlü bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir.

Govdeli ve Direkci (2017), 1997-2012 yıllarını kapsayan verilerle 34 OECD ülkesi için turizm ve ekonomik büyüme arasındaki uzun vadeli ilişkinin varlığını panel eşbütünleşme testiyle araştırmışlar. Sonuç olarak turizm gelirlerindeki artışların uzun dönemde ekonomik büyümeni olumlu etkilemiştir. Seetanah vd. (2011), 40 Afrika ülkesinin 1990-2006 yılları arasında Panel vektör otoregresif bir model ile turizm sektörünün üretime katkısını araştırmışlardır. Sonuç olarak, özel yatırım, şeffaflık ve insan sermayesinin esas itici güçleri olsa da, turizm faaliyetlerinin genel anlamda Afrika'nın büyümesi ve kalkınmasında etkili olduğu saptanmıştır.

Kara, Çömlekçi ve Kaya (2012), Türkiye'de 1992-2011 yılları çerçevesinde turizm ve ekonomik büyüme, cari işlemler dengesi ve reel döviz kuru arasındaki ilişkileri VAR Analizi ve Granger Nedensellik Analizi kullanarak incelemişler. Bu çalışma sonucunda, ekonomik büyümeden turizme tek yönlü, turizm gelirlerinden cari işlemler dengesine iki taraflı ve döviz kurundan turizm gelirlerine ise da tek taraflı nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Kızılgöl ve Erbaykal (2008), 1992:1-2006:2 dönemlerindeki turizm gelirleri verilerini Toda-Yamamoto Modeli ile analiz etmişlerdir. Sonuç olarak ekonomik büyümeden turizm gelirlerine tek yönlü bir nedensellik ilişki bulunmuştur. Kızılkaya, Sofuoğlu ve Karaçor (2016) tarafından Türkiye için 1980-2014 yılları arasında turizm gelirleri ile ekonomik büyümesi arasındaki ilişki ARDL Sınır Testi Yöntemi ile analiz edilmiştir. Kısa ve uzun dönemde turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru bir nedensellik tespit etmişlerdir.

3.1.2. Turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü ilişki bulunan çalışmalar

Geçmişten bu yana kadar yapılan ampirik çalışmalarda makroekonomik faktörler ile ilgili kesin bir sonuca varılamamıştır. Çünkü ampirik çalışmalarda kullanılan yöntemlere, verilere ve ülkelere göre farklı sonuçlar ortaya koymaktadır. Bazı ülkelerde turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin tek yönlü olması tespit edilmiş iken, bazı ülkelerde ise bu ilişki çift yönlü bulunmuştur. Ayrıca

bazı ülkelerde de ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasında herhangi bir ilişki saptanamamıştır.

Corrie vd. (2013), Avustralya için 2000-2010 çeyrek dönem arasında ekonomik büyüme ve turizm arasındaki ilişkinin varlığı ARDL ve Granger nedensellik yöntemiyle incelemişlerdir. Çalışmada, değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmiştir. Bununla birlikte değişkenler arasındaki çiftli yönlü nedensellik ilişkisi de bulunmuştur. Diğer bir çalışmada, Bahar (2010), Türkiye için 1986-2006 yılları arasında turizm sektöründeki Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve ekonomik büyüme ilişkisini uzun dönemde En Küçük Kareler Yöntemi ile incelemiştir. Sonuçta, değişkenler arasında pozitif bir ilişkinin varlığı saptanmıştır. Bahar ve Bozkurt (2010), Türkiye için 1998-2005 yıllarındaki verileri, Dinamik Panel Veri Analizi ile test etmişlerdir. Çalışmada sonucunda, değişkenler arasında çift yönlü olan ilişki tespit edilmiştir. Yine diğer bir çalışmada Bozkurt ve Topçuoğlu (2013), Türkiye için 1970-2010 yılları arasında Engle-Granger Eşbütünleşme Testi ve Hata Düzeltme Modeli ile turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Kısa ve uzun dönemde turizm ve büyüme arasında çift yönde ilişkinin varlığı tespit edilmiştir.

Işık (2010), Türkiye’de 1970-2008 yılları arasında turizm ile büyüme arasındaki ilişkiyi eşbütünleşme ve nedensellik analizleri ile incelemiştir. Çalışma sonucunda, değişkenler arasında eşbütünleşme ve çift yönlü ilişki tespit edilmiştir. Özcan (2015), Türkiye için 1995-2011 yılları çerçevesinde turizm alanı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin olup olmadığını Panel Veri Analizi Yöntemi ile araştırmıştır. Özer ve Kırca (2014), Türkiye için 2003-2012 yıllarında büyüme, ihracat ve turizm gelir verilerini Granger Nedensellik Testiyle analiz etmiş, Samırkaş ve Samırkaş (2014), Türkiye için 2003/1-2013/3 çeyrek dönemleri çerçevesinde Reel Turizm Gelirleri ve Reel GSYİH verilerini Granger Nedensellik Testiyle analiz etmiştir. Çalışma sonuçlarında, turizm sektörü ve ekonomik büyüme arasında çift yönde bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir.

3.1.3. Turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında ilişki bulunmayan çalışmalar

Kasimati (2011), Yunanistan için 1960-2010 yılları kapsamında turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki varlığı eşbütünleşme ve Granger nedensellik

testleriyle analiz etmiştir. Sonuçta, değişkenler arasında her hangi bir nedensellik ve eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmemiştir. Diğer çalışmada, Topallı (2015), Türkiye için 1963-2011 yılları çerçevesinde ekonomik büyüme ve turizm arasındaki ilişkiyi Toda-Yamamoto Nedensellik analizi incelemiştir. Bulgularda, turizm ile ekonomik büyüme arasında her hangi bir ilişki ispatlanmamıştır.

Yamak, Tanrıöver ve Güneysu (2012), Türkiye için turist başına düşen turizm gelirlerinin reel GSMH, hizmet ve tarım sanayi sektörlerine kısa ve uzun dönemde etkilerini Granger nedensellik testi ile analiz araştırmışlardır. Kısa ve uzun vadede değişkenler arasında herhangi bir ilişki bulamamıştır. Katırcıoğlu (2006) yaptığı çalışmada, Türkiye’de 1960- 2006 seneleri kapsamında arasında turizm ve büyüme arasındaki ilişki Johansen Eşbütünleşme yaklaşımı ile analiz edilmiştir. Bulgulara göre, değişkenler arasında herhangi bir ilişkinin varlığı tespit edilmemiştir. Son olarak incelenen Öztürk ve Acaravcı (2009) yaptıkları çalışmada, Türkiye için 1987-2007 yılları arasındaki verileri VEC ve ARDL Analizi ile test etmişlerdir. Kısa veya uzun vadede turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında herhangi bir ilişkinin varlığı sonucuna ulaşamamıştır.

3.2. Veri Seti ve Ekonometrik Yöntem

Bu çalışmada, 1975-2019 yıllarını kapsayan dönemde Türkiye için turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki Otoregresif Distributed Lag (ARDL) sınır testi yaklaşımı ve Granger nedensellik testine Toda-Yamamoto yaklaşımı uygulayarak analiz edilmektedir. Bu nedenle çalışmada kullanılan serilerin logaritmalarının alınmasından sonra durağanlık koşulunu sağlayıp sağlamadığını öğrenmek için Augmented Dickey Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) birim kök testleri kullanılır. Bu testlerden sonra, gecikme uzunluğunun belirlenmesinin ardından, turizm Gelileri ve ekonomik büyüme değişkenlerin arasındaki kısa ve uzun dönemde bir ilişkinin var olup olmadığını araştırmak için (ARDL) sınır testi yaklaşımı kullanılır. Bununla birlikte turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin yönünü ve varlığını belirlemek için “Granger nedensellik testine Toda-Yamamoto yaklaşımı uygulanır. Sonda, serilerin birbirlerinin üzerinde etki ve değişmelerine bakmak için varyans ayrıştırması analizleri yapılır.

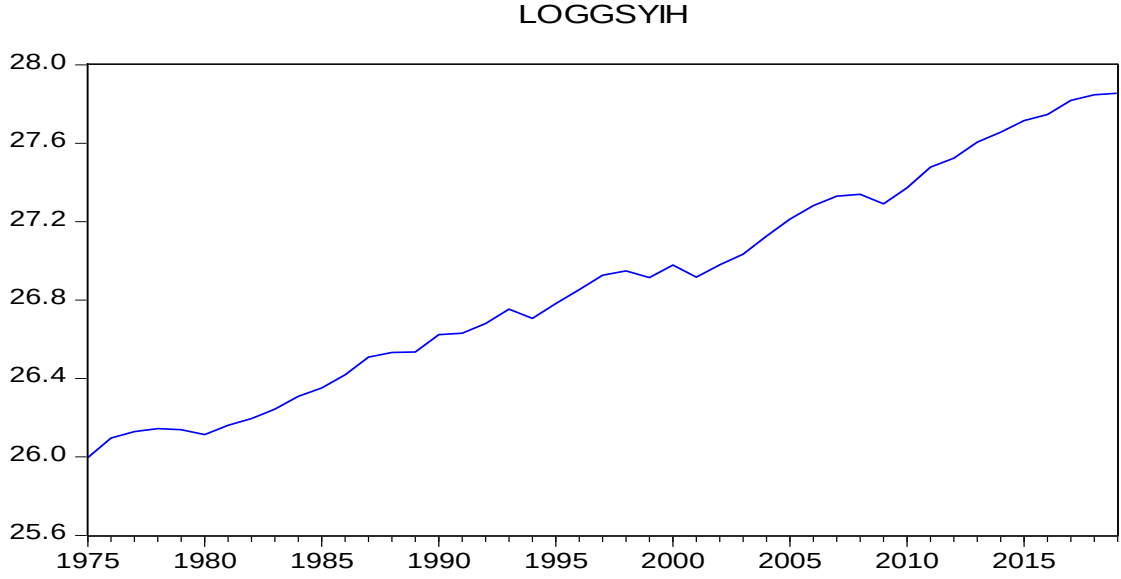
3.2.1. Veri seti

Çalışmada kullanılan veriler farklı kaynaklardan toplanmıştır. Turizm gelirleri ile ilgili veriler dolar cinsinden Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sisteminden alınmıştır. Reel gayri safi yurtiçi hasıla verileri (2010 sabit fiyatlarıyla, dolar cinsinden) Dünya Bankasının veri tabanından elde edilmiştir. Çalışmada kullanılan veriler yıllık oldukları için hepsinin Eviws 9 paket programında logaritmaları alınmıştır.

3.2.2. Verilerinin grafik incelemesi

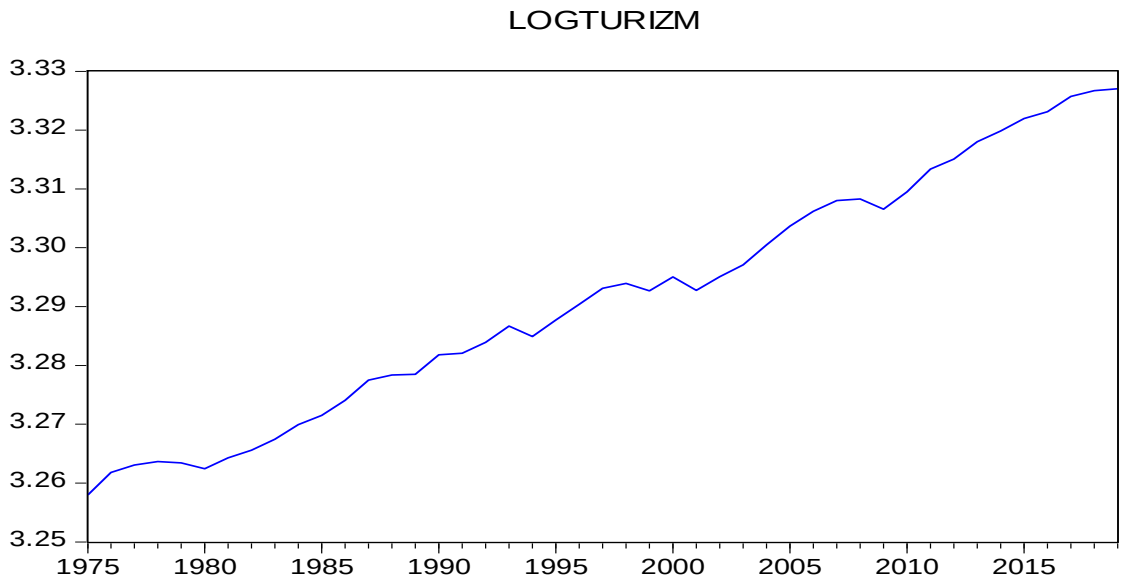
Genel olarak ekonometrik çalışmalarda kullanılan serilerin durağan olması şarttır. Seriler durağanlık koşulunu sağladığı takdirde analize devam edilir. Ekonometrik çalışmada serinin durağan olup olmadığına bakmak için ilk adım serinin görsel bir çiziminin yapılmasıdır. Dolayısıyla görsel çizimde zaman serisinin durağan olup olmadığı basit bir şekilde gözlemlenmektedir. Şekil 4,1’de LOGGSYH serisinin durağan olmadığı görülmektedir. Çünkü durağanlık için, bir zaman serisinin ortalamasının ve varyansının sabit olması aynı zamanda ortak varyansın ise zamana bağlı değil, iki dönem arasındaki gecikmeye bağlı olması gerekmektedir (Şenesen & Şenesen, 2006, s. 713).

Şekil 3.1’de 1975 ile 2019 arasındaki LOGGSYİH düzeylerinin yıllık verileri kullanılarak zamana karşı grafiği görülmektedir. Şekil 3.1’e bakıldığında, Türkiye’nin LOGGSYİH’si 1975 yılından itibaren 2019 yılına kadar giderek artış göstermiştir. Dolayısıyla şekil 3.1’e bakıldığında, özellikle 1980 yılında Türkiye’nin rekabete dayalı ve açık bir makroekonomik sistem oluşturmak için önemli adımları atmasının ardından ekonomik büyümesi artmıştır. Eğer serinin durağan olmadığı tespit edilirse, serinin durağanlaştırılması gerekmektedir. Grafikte görüldü gibi LOGGSYİH serisi trend içermektedir, bu nedenle durağanlaşması gerekmektedir.

Şekil 3.1. LOGGSYİH Verilerinin Zamana Karşı Grafiği

Şekil 3.2’de 1975-2019 arasındaki LOGTURİZM düzeylerinin yıllık verileri kullanılarak zamana karşı grafiği gözlemlenmektedir. LOGTURİZM grafiğine bakıldığında, 1975’ten 2019’e kadar artış görülmektedir. 1980 yılında Türkiye’nin dışa açılmasıyla birlikte ülkeye gelen turist sayıları artmaya başlamıştır. Bu nedenle özellikle 1980 yılından sonra turizm gelirleri artmış ve böylece ülkenin ekonomik büyümesinde katkı sağlamıştır. Dolayısıyla turizm gelirin grafiği trendli bir şekilde devam ettiği için durağan olmadığını görebiliriz.

Şekil 3.2. LOGTURİZM Verilerinin Zamana Karşı Grafiği

Her iki değişken için çizilen grafiklere bakıldığında, serilerin düzeyde durağan olmadıkları görölmektedir. Bu nedenle her iki serinin durağanlaştırılması için farkları alınması gerekmektedir. Her iki değişkeni durağanlaşması için Augmented Dickey Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) birim kök testleri kullanılır.

3.2.3. Birim kök testleri

Ekonometrik çalışmalarda kullanılan serilerin çoğunun seviye değerlerinde durağanlık koşulunu sağlamadığı izlenmektedir. Durağan olmayan serilerin ortalaması zamana bağlı olarak değişir, seriler genellikle azalan ya da artan bir trende sahip olacaktır. Bazen serilerdeki daha fazla dalgalanmalar nedeniyle durağanlık yok olabilir. Bu nedenle ekonometrik çalışmalarda daha anlamlı bir sonuca varılması için düzey değerlerinde durağanlık koşulunu sağlamayan serilerin durağanlaştırılması gerekir. Serileri durağanlaştırmak için yaygın kullanılan testler ADF ve PP birim kök testleridir (Kutlar, 2005, s. 252).

Birim kök testlerinde değişkenlerin grafiğini çizerek, t-istatistik değerlerine ya da olasılık değerlerine bakarak durağan olup olmadıkları basit bir şekilde görülebilir. Birim kök testleri serilerin durağanlığının sınanmasında çok kullanılan bir yöntemdir. Durağan olmayan seriler ekonometrik analizde kullanıldığında seriler arasında gerçek bir ilişkinin olmamasına rağmen, gerçek ilişkinin olduğunu gösterebilir. Ekonometrik bu durum ‘düzmece regresyon’ olarak bilinmektedir. Genellikle durağan olmayan seriler ile çoğu zaman karşılaşılabilir. Bunun en sık görölen örneği rassal yürüyüş modelidir. Rassal yürüyüş modeli aşağıdaki gibi gösterilir (Tarı, 2012, s. 389):

$$Y_t = AY_{t-1} + u_t \quad (3.1)$$

Eşitlik 3.1’de A otoregresif değişkenin katsayısı olarak tanımlanmaktadır. Bu regresyonda A katsayısı bire eşit (A=1) ise seride birim kök sorunu olduğu bilinir. Bu durumda seri durağan koşulunu sağlayamamıştır. Buna istinaden, A=1 olduğunda denklem (3.1) $Y_t - Y_{t-1}$ biçiminde yazılabilir. Serinin birinci ve ikinci gecikmeli değeri gecikme işlemcisi operatörü L kullanılarak $LY_t = Y_{t-1}$, $L^2Y_{t-1} = Y_{t-2}$ biçiminde yazılabilir. Böylece model (3.1)’de gecikme işlemcisi kullanılarak (1-L)

$Y_t = ut$ biçiminde ifade edilebilir. Birim kök ifadesi, gecikme işlemcisindeki daha fazla terimlerinin köküne gönderme yapmaktadır. $(1-L) = 0$ söylenirse, $L=1$ bulunur ve serilerdeki birim kök adı buradan ortaya çıkar (Gjurati ve Porter, 2012, s. 744).

Eşitlik 3.1'deki A otoregresif katsayısı bire eşit olduğu sürece, bu bir önceki dönemde serinin almış olduğu değerin ve dolayısıyla maruz kaldığı şokun seriyi etkilediği anlamına gelmektedir. Eğer A katsayısı birden küçük ($A < 1$) olursa, geçmişteki şoklar belli bir dönem etkilerini sürdürmelerine rağmen, bu şokun etkisi azalacak ve kısa bir zaman sonra tamamen yok olacaktır.

Eşitlik 3.1'in sağ ve sol tarafından Y_{t-1} çıkarılarak şu şekilde bir ilişki elde edilebilir:

$$\Delta Y_t = (A - 1) Y_{t-1} + ut \quad (3.2)$$

Burada, $\Delta Y_t = Y_t - Y_{t-1}$ birinci fark alınmış seriyi göstermektedir. Eğer $(A-1)$, δ olarak ifade edilirse ilişki Eşitlik 4.3'teki gibi yazılabilir.

$$\Delta Y = \delta Y_{t-1} + ut \quad (3.3)$$

Bu durumda ise $A=1$ olduğunda $\delta = 0$ olacaktır ve $\delta = 0$ olduğunda ise aşağıdaki Eşitlik 4.4 gibi ifade edilebilir.

$$\Delta Y_t = (Y_t - Y_{t-1}) = ut \quad (3.4)$$

Dolayısıyla Y_t birinci farkında durağan haline gelecektir. Orijinal bir serinin birinci farkı durağan ise orijinal seriye birinci dereceden entegre olmuş denilmekte ve $I(1)$ şeklinde ifade edilir. Eğer seriyi durağanlaştırmak için iki defa fark almak gerekirse, ikinci dereceden durağanlaştığı anlamına gelmekte ve $I(2)$ ile ifade edilir. Durağan olmayan bir seri farkları alınarak durağan hale getirilebilir (Tarı, 2012, s. 389).

- ***Dickey-fuller (DF) ve genişletilmiş gickey-fuller (ADF) testi***

Zaman serisinin eğer ortalamasında sistematik bir değişme yoksa (yani trend yapmıyorsa), varyansında ve düzenli periyodikte sistematik değişmeler ortaya çıkmıyorsa, serinin durağan koşulunu sağladığı kabul edilmektedir (Sevüktekin, Çınar, 2014, s. 81).

Sahte regresyonun çıkmasına engel olmak ve ortadan kaldıracılabilmek için seriler arasındaki ilişkinin gerçek veya sahte olduğunu tespit etmek amacıyla birim kök

testlerin yapılması şarttır. Bu anlamda durağanlığın ölçülmesinde kullanılan ADF testinin anlatım biçimi eşitlik 4.5'teki gibidir (Tarı, 2012, s. 389). Eşitlikte Y_t değişkeninin bu dönemde aldığı değerin geçen dönemdeki değeri olan Y_{t-1} ile ilişkisi eşitlik 4.5'teki biçimde kurulabilir.

$$Y_t = AY_{t-1} + ut \quad (3.5)$$

Eşitlik 4.5'te, ut stokastik bir hata terimidir. Eşitlik 4.5'teki model birinci dereceden otoregresif AR (1) modelidir. Bu regresyonda eğer A katsayısının birine eşit ($A=1$) olduğu ortaya çıkarsa, birim kök sorununun var olduğu gözlemlenir ve ilişki aşağıdaki denklem biçimini alır.

$$Y_t = Y_{t-1} + ut \quad (3.6)$$

Burada test edilen hipotezler aşağıdaki gibidir:

H_0 : $A=1$ (Seri birim köke sahiptir ve durağan değildir).

H_1 : $A<1$ (Seri birim köke sahip değil ve durağandır).

Dickey-Fuller tarafından geliştirilen birim kök testlerinin birinci 1(I) dereceden ve daha yüksek dereceden otoregresyon süreçlerinde uygulanabilir. Genel olarak hipotez sınanmasında kullanılan t -istatistiği birim kök testlerindeki geçerliliğini kaybetmiş ve bunun yerine Dickey ve Fuller tarafından (1979) geliştirilen τ istatistiği kullanılmaktadır. Dickey-Fuller birim kök testinde t istatistiğinin kullanılmamasının temel nedeni t testinin sıfır (0) etrafında simetrik dağılımı göstermesidir.

Eğer τ istatistiğinin mutlak değeri çeşitli anlamlılık seviyelerine göre bulunan Mackinnon kritik değerleri mutlak değerinden küçük ise, serinin durağan olmaması belli olur. Eğer büyük ise serinin durağan olduğu neticesine varılmaktadır. Öte yandan serilerin durağan olup olmadığı olasılıklı değerlerinden de bilinmektedir (Tarı, 2012, s. 389).

Ekstra terim olarak gecikmeli değişkenlerin Dickey-Fuller denklemlerine eklenmesi, bu denklemleri genişletmektedir. Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) denklemleri eşitlik 3.7, 3.8 ve 3.9'da gösterilmiştir.

$$\Delta y_t = \delta y_{t-1} + \sum_{j=1}^p \delta_j y_{t-j} \varepsilon_t \quad \tau\text{- istatistiği} \quad (3.7)$$

$$\Delta Y = \mu + \delta Y_{t-1} + \sum_{j=1}^p \delta_j Y_{t-j} \varepsilon_t \quad \tau\mu - istatistiği \quad (3.8)$$

$$\Delta Y_t = \mu + \beta + \delta Y_{t-1} + \sum_{j=1}^p \delta_j Y_{t-j} \varepsilon_t \quad \tau\tau - istatistiği \quad (3.9)$$

Bu yaklaşıma göre, kalıntılardaki otokorelasyon ortadan kaldırılmıştır. Genellikle birim kök testlerindeki gecikme sayısı, P’ni belirlenmesi için Akaike ve Schwarz bilgi kriterleri kullanılmaktadır (Sevüktekin ve Çınar, 2014, s. 377).

Tablo 3.1’de LOGGSYİH ve LOGTURİZM değişkenlerinin ADF birim kök testi sonuçları yer almaktadır. Serinin durağan olup olmadığını anlamak için daha önce ifade edildiği gibi, grafik çizimine bakılması, t- istatistiği ve olasılık değerlerinin incelenmesi gerekmektedir. Tablo 3.1’ye bakıldığında, LOGGSYİH ve LOGTURİZM değişkenlerin düzey değerlerinde durağan olmadıkları görülmektedir. Çünkü her iki değişken düzey değerlerinde olası değeri %0.05’ten büyük olduğu için H0 hipotezi reddedilememiştir. H0 hipotezi kabul edilirse, serinin durağan olmaması demektir Buna karşın, olasılık değeri %0.05’ten küçükse ve H1 hipotezi kabul edilirse, seri durağandır. Dolayısıyla her iki serinin birinci dereceden farkı alındıktan sonra, olasılık değeri %0.05’ten küçük çıkmıştır. Yani çalışmada kullanılan seriler durağanlaşmıştır. Böylece H1 hipotezi kabul edilmiştir.

Tablo 3.1. LOGSYİH ve LOTURİZM Değişkeninin ADF Birim Kök Testi

Değişkenler			T-istatistiği	%1	%5	%10	Olasılık değeri
LOGGSYİH	Düzeyde	Sabit terim ve Trendli	-2.531	-4.180	-3.515	-3.188	0.3122
	Birinci fark	Sabit terim ve Trendli	-6.639	-4.186	-3.518	-3.189	0.0000
LOGTURİZM	Düzeyde	Sabit terim ve Trendli	-2.666	-4.180	-3.515	-3.188	0.2547
	Birinci fark	Sabit terim ve Trendli	-6.657	-4.186	-3.528	-3.187	0.0000

- **Phillips-Perron (PP) testi**

Phillips Perron testi de Dickey-Fuller (ADF) testinde olduğu gibi serilerin durağanlaştırılmak amacıyla ekonometrik çalışmalarda en sık kullanılan bir testidir. Dickey-Fuller testinde stokastik hataların dağılımının istatistiksel anlamda sabit varyanslı ve bağımsız olduğu düşünülmektedir. Yani, stokastik hataların arasında otokorelasyon yoktur. Phillips Perron birim kök testi için parametrik olmayan, yeni bir test geliştirmiştir. Bu durumda, Dickey-Fuller tarafından ortaya atılan bu varsayım, Phillips-Perron tarafından geliştirilerek rassal şokların dağılımlarıyla ilgili yeni bir varsayımında bulunmuştur.

Phillips-Perron (PP) testi için kullanılmakta olan basit model aşağıda gösterilmiştir (Sevüktekin ve Çınar, 2014, s. 378-379):

$$Za = T(\hat{\alpha} - 1) - CF \quad (3.10)$$

Eşitlik 3.10'da CF düzeltme faktörüdür.

ADF birim kök testi sonrasında farklarında durağan olması tespit edilen veriler aşağıda bir kez daha Philips-Perron birim kök testiyle sınanmıştır.

Tablo 3.2'de yapılan PP analizi sonucunda, her iki değişkeni düzey değerlerinden T-istatistiğinden ve olasılık değerlerinden durağan olmadığı görülmektedir. Ancak her iki serilerin birinci farkı alındıktan sonra %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerinde Mackinnon kritik değerinden yüksek çıktığı için birinci fark değerinde değişkenler durağan haline gelmektedir. Dolayısıyla PP birim kök testi sonuçları ADF birim kök testiyle örtüşmektedir.

Tablo 3.2. Phillips-Perron (PP) Birim Kök Testi

Değişkenler			T-istatistiği	%1	%5	%10	Olasılık değeri
LOGGS YİH	Düzeyde	Sabit terim ve Trendli	-2.531	-4.180	-3.515	-3.188	0.3122
	Birinci fark	Sabit terim ve Trendli	-6.642	-4.186	-3.518	-3.189	0.0000
LOGTU RIZM	Düzeyde	Sabit terim ve Trendli	-2.666	-4.180	-3.516	-3.188	0.2547
	Birinci fark	Sabit terim ve Trendli	-6.660	-4.186	-3.518	-3.189	0.0000

Her iki değişken için Phillips Perron testi ve Dickey-Fuller (ADF) birim kök testler yapılmış ve çıkan sonuçları tablo 4.1 ve 4.2’de sunulmuştur. Elde ediklen sonuçlara göre

3.4. ARDL Modeli

ARDL, Otoregresif Dağıtılmış Gecikme yaklaşımı, son zamanlarda ekonomik zaman serileri arasında kısa ve uzun vadede ilişkileri tespit etmek için kullanılışlı bir teste çevrilmiştir. ARDL eşbütünleşme analizi, her iki değişken birince farkta durağan koşulunu sağlamıştır. Dolayısıyla birim kök testlerinden sonra, değişkenler arasındaki kıs ve uzun dönemde ilişkinin varlığını araştırmak için ARDL testi yapılmaktadır. zi, Pesaran ve Shin (1999) tarafından ileri sürülmüştür. Bu sınır test yaklaşımını, Engle-Granger ve Johansen gibi diğer eşbütünleşme yöntemleriyle karşılaştırıldığında birtakım avantajları vardır. ARDL sınır test yaklaşımında, kullanılan değişkenlerin 1(I) veya 1(0) dereceden durağan olmaları gerekir. Dolayısıyla, ADF ve PP birim kök testlerin neticesinde, değişkenlerin I(1) ve I(1)’de durağan koşulunu sağladıkları tespit edilmiştir. Bu nedenle değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkiye bakmak için ARDL sınır testine başvurulmaktadır. Söz konusu ARDL sınır testinde hiçbir değişken ikinci dereceden durağan olmaz Bununla birlikte, ARDL yaklaşımında, Var modelinin tersine kullanılan değişkenler farklı gecikme uzunlukları vardır. ARDL modelinin diğer bir iyi tarafı, uzun ve kısa vadede parametrelerin beraber tahmininin yapılabilmesidir. Modele doğrusal dönüşüm uygulayarak uzun dönem bilgisini kaybetmeksizin kısa ve uzun vadeli ilişkileri birleştiren bir Hata Düzeltme Modeli (ECM) elde etmeye imkân tanır. ARDL modelinin başka bir önemli avantajı da sınırlı gözlem sayılarına rağmen güvenilir ve tutarlı sonuçların elde edilmesidir(Manyeki & Kotosz, 2017).

ARDL sınır testi yaklaşımı bahsedilen avantajları için tercih edilmiştir. Denklemi (3.11)’de görebiliriz.

$$\begin{aligned} \Delta LOGGSYİH_t = & \beta_0 + \sum_{i=1}^p \delta_1 \Delta LOGTURİZM_{t-i} + \sum_{i=0}^q \delta_2 \Delta LOGGSYİH_{t-i} + \beta_1 \Delta LOGGSYİH_{t-1} \\ & + \beta_2 \Delta LOGTURİZM_{t-2} + \varepsilon_t \end{aligned} \quad (3.11)$$

Denklem 3.11’de LOGGSYİH gayri safi yurtiçi hasılanın doğal logaritması ve LOGTURİZM gelirlerinin doğal logaritması, Δ birinci fark işlemcisi, β_0 sabit terim

ve ε_t ise beyaz gürültü hata terimidir. Denklemin sağ kısmında yer alan β_1 ve β_2 katsayıları değişkenler arasındaki uzun vadeli ilişkiyi simgelerken, δ_1 ve δ_2 katsayıları değişkenler arasındaki kısa vadede dinamik ilişkileri göstermektedir.

ARDL modelinde öncelikle, denklem (3.11) en küçük kare yöntemiyle (OLS) tahmin edilir. Daha sonra gecikmeli serilerin katsayılarının anlamlılığının test edildiği F testi yapılarak seriler arasındaki uzun dönem ilişkinin incelenebilir. Sıfır hipotezi; $H_0: \beta_1 = \beta_2 = 0$ şeklinde olmuş, seriler arasında uzun vadeli bir ilişkinin olmadığını ifade eder. Alternatif hipotez ise; $H_1: \beta_1 \neq \beta_2 \neq 0$ gibidir. Pesaran tarafından hesaplanan F-istatistiği için üst ve alt sınır isimli iki kritik değer belirlenmiştir. Hesaplanan F-istatistiği alt sınır kritik değerinden küçük olursa, eşbütünleşme ilişkisinin olmadığı hipotez kabul edilir. Aksi takdirde, hesaplanan F-istatistiği üst sınır kritik değerinden büyük olursa, modeldeki değişkenler arasında uzun vadede bir eşbütünleşme ilişkisi olmasını belirterek, reddedilecektir. Eğer hesaplanan değer sınırların içine düşerse çıkarım sonuçsuzdur.

ARDL sınır testinde kullanılan değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi tespit edildikten sonra, Hannan Quinn Kriteri, Schwarz Bayesian ve Akaike Bilgi Kriteri gibi model seçim kriterleri kullanılır ve değişken için en uygun gecikme uzunlukları belirlenir. ARDL (p, q) şeklinde tespit edilen modelde p ilk değişken LOGGSYİH' nin gecikme uzunluğu ve q ikinci değişken LOGTURİZM'nin gecikme uzunluğudur.

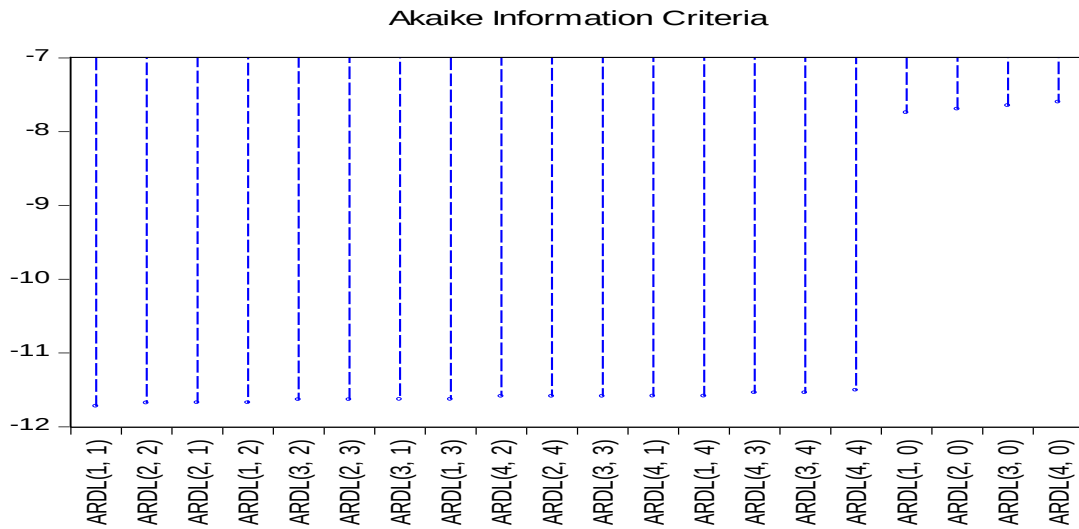
Sonda, uzun vadeli tahminler için bir hata düzeltme modeli tahmin edilir ve kısa vadeli dinamik parametreler saptanır. Bu, denklem (4.12)'de aşağıdaki gibidir:

$$\Delta LOGGSYİH_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \delta_1 \Delta LOGGSYİH_{t-i} + \sum_{i=0}^q \delta_2 \Delta LOGTURİZM_{t-i} + \varphi ECM_{t-1} + \varepsilon_t \quad (3.12)$$

Denklem (3.12)'de, δ_1 ve δ_2 modelin dengeye yaklaşmasının kısa dönem dinamik katsayıları göstermektedir. φ ayarlanma parametresinin hızıdır ve ECM, Denklem (3.11)'in tahmini denge ilişkisinden elde edilen hata düzeltme terimi ifade etmektedir. ECM hata düzeltme terimi katsayısının negatif ve istatistiksel olarak %0.05 anlamlık seviyesinin altında olması gerekiyor (Srinivasan, Kumar ve Ganesh, 2012). Daha sonra tahmin edilen modelin istikrarlı olmasını tespit etmek için Pesaran ve Pesaran (1987) Brown vd. (1975) tarafından geliştirilen CUSUM ve CUSUMSQ

testlerinin kullanılmaktadır. CUSUM ve CUSUMSQ istatistikleri ardışık olarak yinelenir ve kırılma noktalarına karşı işaretlenmektedir. Yinelemeli parametre tahminlerinin grafiklerinin görsel olarak araştırılması yapısal kırılma ya da modelin istikrarlı olmasıyla ilgili bilgiler verir. CUSUM ve CUSUMSQ istatistikleri %5 anlam düzeyinde çizilen kritik sınırlar arasında kaldığında modelin istikrarlı olduğunu söyleyen sıfır hipotezi reddedilmez.

ADF ve PP birim kök testlerinin sonuçlarına göre, gayri safi yurtiçi hasıla (LOGGSYİH) ve turizm gelirleri (LOGTURZİM) serilerinin $I(1)$ olduğu saptanmıştır. Çalışmada kullanılan hiçbir bir değişken $I(2)$ olmadığı tespit edildikten sonra ARDL modeli tahmin edilir. ARDL modeli tahmin edilmeden önce değişkenlerin uygun gecikme uzunluğunun bulunması gerekmektedir. Değişkenlerin uygun gecikme uzunluğunun sonucu Şekil 4.3'te verilmiştir.

Şekil 3.3. Akaike Bilgi Kriterine Göre En İyi 1,1 Model

Akaike Bilgi Kriteri (AIC) ile uygun modelin ARDL(1,1) modeli olduğu saptanmıştır. Buna göre LOGGSYİH'nin 1 gecikmesi ve LOGTURİZM' nin 1 gecikmesi modele dahil edilmiştir. Akaike Bilgi Kriterine dayalı uygun modellerin sıralaması Şekil 3.1'te verilmiştir.

Tablo 3.3. Eşbütünleşme Sınır Testi Sonuçları

Hesaplanan F istatistiği: 20.26	Kritik Değerler	
	Alt Sınır I(0)	Üst Sınır I(1)
%1 anlam düzeyi	4.94	5.58
%5 anlam düzeyi	3.62	4.16
%10 anlam düzeyi	3.02	3.51

Gayrisafi Yurtiçi Hasıla ve turizm gelirlerinin uygun gecikme uzunluğu tespit edildikten sonra değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisini olup olmadığını incelemek için ARDL sınır testiyle analiz yapılmıştır. Tablo 4.3'te yapılan ARDL sınır testi sonuçları ile Pesaran tarafından hesaplanan kritik değerler verilmiştir. Uygulanan ARDL sınır testinin sonucuna göre, F istatistiğinin değeri 20.26 tablodaki üst sınır değerinden büyük çıktığı için sıfır hipotezi reddedilmiştir. H1 hipotezi kabul edilmiştir. Yani, tablodaki sonuçlara göre, Türkiye'de ekonomik büyüme ve turizm sektörü arasında uzun vadeli eşbütünleşme ilişkisinin varlığı sonucuna ulaşılmıştır.

Ekonomik büyüme ile turizm gelirleri arasında eşbütünleşme ilişkisi belirlendikten sonra, Akaike Bilgi Kriterine göre seçilen ARDL(1,1) modeline ait uzun vadeli katsayılar belirlenmiştir. Uzun dönem katsayıları sonucu Tablo 4.4'te sunulmuştur. Tahmin edilen sonuca göre, turizmin katsayısı pozitif %5 anlam düzeyinde anlamlı olduğu belirlenmiştir. Uygulanan testte diğer faktörler sabit olduğunda turizm gelirindeki %1'lik artış, uzun dönemde GSYH'yi %11.356 yükseltecektir. Dolayısıyla bu sonuç, Türkiye'de turizm sektörünün Gayrisafi Yurtiçi Hasıla üzerinde pozitif etkisinin olduğunu belirtmiştir

Tablo 3.4. ARDL (1,1) Modelinin Uzun Dönem Katsayılarının Tahmini

Bağımlı Değişken: LOGGSYİH			
Değişkenler	Katsayıla	T istatistiği	Prob. Değerleri
LOGTURİZM	11.3564	3.0886	0.0036
Sabit	-76.2109	-2.2852	0.0200

Çalışmada kullanılan değişkenlerin uzun dönem katsayıların tahmin edilmesinin ardından değişkenlerin kısa dönem katsayıları tahmin edilmesi gerekmektedir. Bu nedenle seçilen ARDL (1,1) modelinde kısa vade katsayıları ve hata düzeltme (ECM) terimine ait katsayı tahmin edilmiş ve ortaya çıkan sonuçlar tablo 3.5’te yer almaktadır.

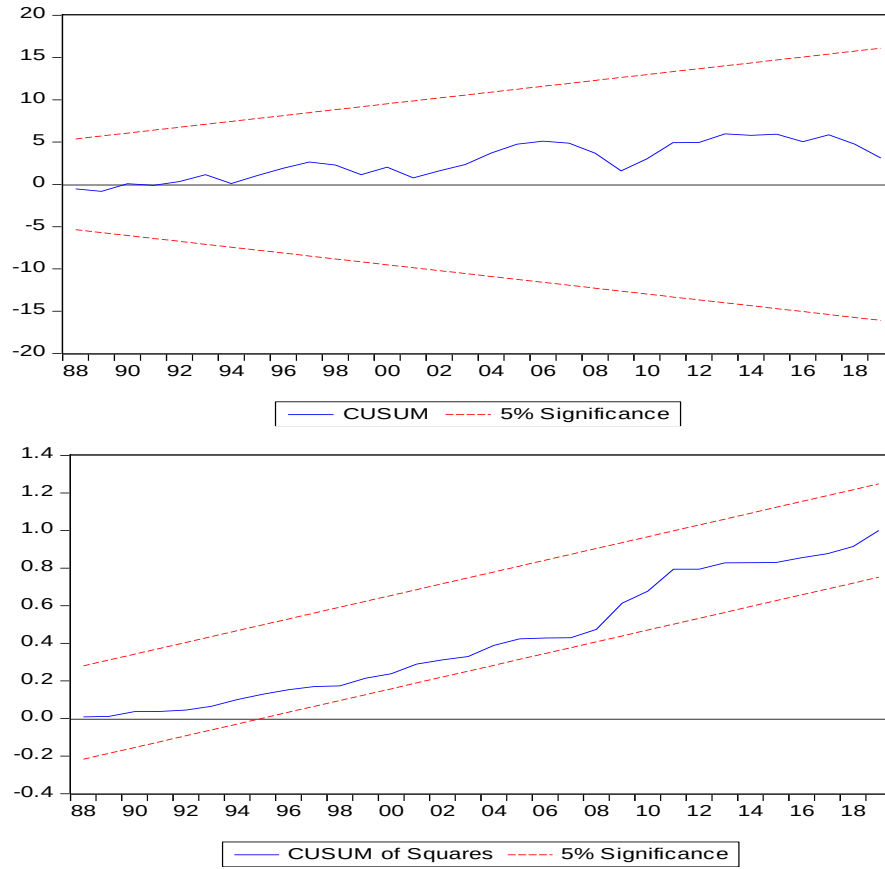
Tablo 3.5. *ARDL(1, 1) Modelinin Kısa Dönem Katsayılarının Tahmini ve Hata Düzeltme Gösterimi*

Bağımlı Değişken: LOGGSYİH			
Değişkenler	Katsayılar	T istatistiği	Prob. Değerleri
LOGTURİZM	26.8804	55.20903	0.0000
Sabit	-31.6802	-3.3363	0.0014
ECM_{t-1}	- 0.0093	-7.9893	0.0000
F-istatistiği	84741		0.0000
R2 değeri 0.99			
Düzeltilmiş R2 değeri 0.915			

Tablo 3.5’teki sonuçlarına bakıldığında, Türkiye’de turizmin ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkisi olduğu tahmin edilen değerlerden görülmektedir. ARDL modeliyle, kısa ve uzun vadede katsayılar anlamlı ve pozitif olduğu belirlenmiştir. Kısa dönemde LOGTURİZM’deki %1’lik artış, ekonomik büyümenin %26.880 oranında arttıracaktır. Turizm gelirleri kısa ve uzun vade Türkiye’nin ekonomik büyümesinin artmasına katkı sağlamaktadır. Dolayısıyla, uzun vadede turizm alanının, ekonomik büyüme üzerinde daha fazla etkisi olduğu elde edilen ampirik bulgulardan görülebilmektedir.

Tablo 3.5’te tahmin edilen hata düzeltme terimine ait ECM katsayısının hesaplanması da yer verilmiştir. Genel olarak Hata düzeltme katsayısının negatif ve %1 anlam düzeyinde olması gerekiyor. Hata düzeltme teriminin katsayısı kısa dönemdeki bir şok sonrasında uzun dönem dengesine tekrar dönüş ve ayarlanma hızını göstermektedir. Bu çalışmada hata düzeltme sayısı – 0.0093 olarak hesaplanmıştır. Önceki dönemde oluşan şokun LOGGSYİH’deki dengesizliğin %09’lik kısmının cari dönemde kapanarak uzun vadede dengeye döneceğini göstermektedir.

Çalışmada ARDL modelinde kısa ve uzun vadede katsayıların tahmin edilmesinden sonra, modelde herhangi bir sorun olup olmadığını test edilmelidir. Literatürde seçilen ARDL modelin istikrarlı olup olmadığını araştırmak için yaygın bir şekilde CUSUM ve CUSUM of Squares testleri kullanılmaktadır. Hata terimleri ile ilgili gerçekleştirilen CUSUM ve CUSUM of Squares testlerin sonuçlarına göre, elde edilen eğri %5 anlamlılık düzeyindeki kritik sınırlar arasında kaldığında, kullanılan model istikrarlıdır. Bu nedenle CUSUM ve CUSUM of Squares testleri yapılmıştır.

Şekil 3.4. CUSUM ve CUSUM of Squares Testleri

Şekil 3.4'te sunulan CUSUM ve CUSUM of Squares testlerin sonucuna göre, test istatistikleri %5 anlam seviyesinde çizilen kritik sınırlar arasında kaldığından hata düzeltme modelindeki tüm katsayıların istikrarlı olduğu bulunmuştur. Dolayısıyla, yapılan testlerin sonuçları modelde yer alan değişkenler uygundur ve herhangi bir sorun içermemektedir.

3.5. Granger Nedensellik Testi

Ekonomide Granger tarafından 1969 senesinde kullanılmaya başlayan nedensellik testleri, daha sonra diğer yazarlar tarafından farklı yaklaşımlarla geliştirilerek kullanılmıştır. Regresyon analizi, seriler arasındaki bağımlılık ilişkilerini belirler. Ancak, seriler arasındaki bu ilişki, kesin bir nedensellik ilişkisinin olduğu anlamına gelmeyebilir. Yani, bağımsız değişken X 'in sebep ve bağımlı değişken Y 'nin bir sonuç olduğu anlamına gelmemektedir. İstatistiksel olarak iki değişken arasındaki sıkı bir ilişki, bir beraberliğin ifadesi olabilmektedir. Değişkenler arasındaki ilişki ise, ekonomi teorisi tarafından doğrulanmak zorundadır. Regresyon analizinde değişkenler arasındaki bağımlılık ilişkisi analiz edilirken, bağımlı ve bağımsız değişken ayrımıyla baştan ilişkilerin yönü ile ilgili bir ön koşul bulunmaktadır. Fakat nedensellik analizinde böyle bir koşul olmamakta ve ilişkinin yönü test edilmektedir. Nedensellik testi uzun dönemli serilere uygulanmaktadır. Nedensellik testi uygulanırken serilerin durağanlık koşulunu sağlaması gerekmektedir. Nedensellik testinde serilerin aynı dereceden durağan olması zorunluluğu yoktur (Tarı, 2012, s. 436-438).

ARDL sınır testinin kullanılmasının ardından turizm gelirleri ve gayri safi yurtiçi hasıla seriler arasındaki nedensellik ilişkisinin olmasını ve yönünü belirlemek için Toda-Yamamoto yaklaşımı kullanılmaktadır. 1988 yılında Granger tarafından önerildiği gibi dinamik Granger nedenselliği uzun vadeli eşbütünleşme ilişkisinden ortaya çıkan vektör hata düzeltme modelinden elde edilebilir. Granger tarafından önerilen ve eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmesine rağmen, hata düzeltme terimi kullanılmaksızın yapılan nedensellik testleri belirleme hatası ve düzmece regresyon gibi sorun öıkarabilir. Granger'e göre, durağan koşulunu sağlayamayan iki serinin doğrusal bileşimleri durağan halindeyse, yani değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi varsa, standart Granger nedensellik testi neticeleri anlamlı sonuçlar arz etmez.

Bu sorunu ortadan kaldırılabilmek amacıyla Toda ve Yamamoto (1995) ve Dolado ve Lutkepohl (1996), tarafından Var modeline dayanan değiştirilmiş bir Wald test istatistiği (MWALD) üretilmiştir. Toda Yamamoto yaklaşımında modelde yer alan değişkenlerin maksimum bütünleşme dereceleri (P_{max}) belirlenmektedir. Örnek verirsek, modelde kullanılan bir değişken $I(0)$ ve iki değişken $I(1)$ ise maksimum bütünleşme derecesi 1 olmaktadır Daha sonra değişkenlerin düzey

değerleri ile kısıtsız (unrestricted) bir VAR modeli tahmin edilerek uygun gecikme uzunluğu model seçim kriterlerinden fayda edilerek belirlenir. Uygun modelin VAR (P) olduğunu varsayalım. Son olarak VAR (P+dmax) modeli tahmin edilerek VAR Granger nedensellik (Blok dışsallık testi) yapılır. VAR (P+dmax) modelinden hesaplanan MWALD test istatistiği asimptotik ki-kare dağılımı vardır. Test istatistiğinin örnek değeri tablo kritik değeri ile karşılaştırılarak nedenselliğin olmadığını ifade eden sıfır hipotezinin reddedilme kararının inceler Esen & Özata, 2017, s. 49).

Çalışmada kullanılan değişkenler arasında nedensellik ilişkisinin varlığını ve yönünü araştırmak için Toda Yamamoto yöntemiyle Granger nedensellik testi kullanılmıştır. Granger nedensellik testi yapılmadan önce serilerin düzey değerleri ile kısıtsız bir VAR modeli tahmin edilmiştir. Kullanılan modeli seçim kriterleri yardımıyla uygun gecikmenin 1 olduğu tespit edilmiştir. Bu kısımdan sonra VAR (P+dmax) yani VAR (1+1) modeli tahmin edilerek VAR Granger nedensellik testi yapılmıştır. Tablo 3.6’de yapılan Toda ve Yamamoto yaklaşımının sonuçları verilmektedir:

Tablo 3.6. VAR Granger nedensellik/Blok Dışsallık Testi

VEC Granger Causality/Block Exogeneity Wald Tests			
Sample: 1975-2019			
Included observations: 42			
Bağımlı Değişken: LOGGSYİH			
Bağımsız Değişken	Chi-sq	Df	Olasılık
LOGTURİZM	9.304029	2	0.0109
Tüm	9.304029	2	0.0109
Bağımlı Değişken: LOGTURİZM			
Bağımsız Değişken	Chi-sq	Df	Olasılık
LOGGSYİH	1.445205	2	0.4855
Tüm	1.445205	2	0.4855

Tablo 3.6’de sunulan Granger nedensellik testinin sonuçlarına, sıfır hipotezine dayalı karar verilmektedir. Testte kullanılan değişkenlerin olasılık değeri %0,05’ten büyük olduğunda, sıfır hipotezi kabul edilmektedir. Bu durum, değişkenler arasında

herhangi bir nedensellik ilişkisinin olmadığına işaret etmektedir. Aksine, olasılık değeri %0,05'ten küçük olduğunda, sıfır hipotezi reddedilmektedir. Bu durum değişkenler arasında bir nedensellik ilişkisinin olduğu ifade eder. Granger nedensellik testinin sonucunda, LOGTURİZM değişkeninin olasılık değeri anlamlı düzey olan %0,05'ten (0.0109) küçük çıktığı için sıfır hipotezi reddedilmektedir. Yani, turizm gelirleri ekonomik büyümenin nedenidir. Ancak LOGGSYİH değişkeninin olasılık değeri anlamlı düzey olan %0,05'ten (0.4855) büyük çıktığı için sıfır hipotezi kabul edilmektedir. Yani, ekonomik büyüme turizm gelirlerinin nedeni değildir. Dolayısıyla turizm gelirlerden gayri safı yurtiçi hasılaya doğru tek yönde bir nedensellik ilişkisinin olduğu belirlenmiştir. Türkiye'de turizm gelirleri, ekonomik büyümenin nedendir sonucuna ulaşılmıştır. Netice itibariyle, Granger nedensellik testinden elde edilen sonuçlar sonucu, ARDL modelindeki sonuçları desteklemektedir.

3.6. Varyans Ayırıştırması

ARDL ve Granger nedensellik testlerinden sonra varyans ayırıştırma testi yapılmaktadır. Varyans ayırıştırması, değişkenlerin kendi ve diğer değişkenler üzerinde ortaya çıkarttıkları şokları yüzdesel olarak ifade etmektedir. Varyans ayırıştırması, modeldeki değişkenlerde ortaya çıkan değişimin hangi oranda kendisi tarafından ve hangi oranda diğer değişkenler tarafından kaynaklandığını göstermektedir. Bir değişkende ortaya çıkan değişimlerin tamamı değişkendeki şoktan kaynaklanırsa, bu değişkenin dışsal olduğu kabul edilir. Değişkende ortaya çıkan değişimler, modeldeki diğer değişkenler tarafından kaynaklanırsa, değişkenin içsel olduğu kabul edilir. Tablo 3.7'de her iki değişken için on dönemlik bir dönemi kapsayan varyans ayırıştırması sonuçları gösterilmiştir.

Tablo 3.7. LOGGSYİH ve LOGTURİZM Değişkenlerin Varyans Ayırıştırmasının Testi Sonuçları

Dönem	LOGGSYİH	LOGTURİZM	LOGGSYİH	LOGTURİZM
1	100.0000	0.000000	0.554537	99.44546
2	95.33793	4.762065	0.372535	99.62746
3	92.76594	7.234055	0.420091	99.57991
4	89.94171	10.05829	0.622431	99.37757
5	86.78706	13.21294	0.946679	99.05332
6	82.77313	17.22687	1.201208	98.79879

7	80.56962	19.43038	1.442002	98.55800
8	75.63491	24.36509	1.878274	98.12173
9	74.71076	25.28924	1.900236	98.09977
10	71.92442	28.07558	2.108053	97.89175

Birinci dönemde GSYİH değişken için baktığımızda GSYİH değişkeninde ortaya çıkan bir değişme kendisinden kaynaklandığını görebiliriz. Yani, turizm değişkeninin bir etkisi olmamaktadır. Ancak turizm değişkeninin GSYİH değişkeni üzerindeki etkisi birinci dönemden sonra onuncu döneme kadar yüzde olarak giderek artış göstermektedir. Son döneme bakıldığında, GSYİH değişkeni %71.942 civarında verilen şok kendisi tarafından kaynaklanmakta ve %28.075'i turizm gelirleri tarafından kaynaklanmaktadır.

Benzer bir şekilde, turizm geliri değişkeni için yukarıdaki tabloya bakıldığında, birinci dönemde meydana gelen değişme %99.445 civarında turizm değişkeninin kendisinden kaynaklanmakta ve %0.554 GSYİH tarafından kaynaklanmaktadır. Genel olarak birinci dönemden onuncu döneme kadar turizm değişkeninin üzerinde GSYİH değişkeninin etkisi az olduğu görülmektedir. Elde edilen sonuçlar yapılan ARDL ve Granger nedensellik testlerinin sonuçlarını desteklemektedir.

SONUÇ

Geçmişten günümüze kadar ekonomik büyümenin üzerine olumlu katkı sağlayan turizm kavramının doğuşu M. Ö. 4000 yıllarına kadar dayanmaktadır. M.Ö. 3000 senelerinde tapınaklar ve piramitlerden dolayı Mısır, seyahatçilerin ilgisini daha fazla çeken ülkelerden biri haline gelmiştir. Mısır ve Babil krallığında, seyahatçiler için yolların güvenli olması, dinlenme, konaklama hedefiyle evlerin ve bahçelerin inşa edildiği bilinmektedir. İlk ve orta çağlarda hükümetler ticaret amacıyla komşu veya diğer ülkeleri ziyaret etmişlerdir. Böyle ziyaretlerin gerçekleşmesi turizm faaliyeti olarak değerlendirilmektedir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra hızla ilerleyen ve modern dünyamızda küresellik sebebiyle yeni teknolojilerin gelişmelerin sağladığı kolaylıklarla turizm bir ayrıcalıktan çıkmış ve türleri anlamında çeşitlilikler elde etmiştir. İnsanlar, turizm faaliyetlerini yapabilmek hedefiyle belirledikleri turizm yerlerini farklı hedef veya ihtiyaçlara göre seçebilmektedirler. Bu nedenle turizm faaliyetleri kazandığı çeşitli zenginlikler sebebiyle geleneksel deniz turizminden çıkmış, doğa, kış, inanç ve sağlık turizmi gibi türlere sahip olmuştur.

Tahminen 800.000 km² alanıyla Türkiye Orta Doğu Avrupa'da ve en büyük ülkelerden biri haline gelmektedir. Üç tarafı denizlerle çevrilmiş ve 8300 km'den fazla sahil şeridine sahip konuma gelmiştir. Doğal ve coğrafi atraksiyonları, arkeolojik ve tarihsel alanları ve eskilerde farklı uygarlıklara ev sahipliği yapısıyla birlikte, Türkiye; dünyada önemli bölgelerden birine sahip olmuştur. Bu nedenle Türkiye hem tarih hem de güzellik konum bakımından dünyanın en gezebilecek ülkeler arasında yer almaktadır. Türkiye'de turizm sektörünü geliştirmek amacıyla 1960'lardan başlayarak küçük girişimler yapılmasına rağmen 1980 senelerine kadar turizm alanının gelişmesi için ciddi ve tutumlu girişimler olmamıştır. Türkiye'de 1980 sonrasında ekonomik büyümenin hızına katkı sağlayabilmek amacıyla dış açık ve diğer bazı politikalar uygulanmıştır. Bu nedenle, 1980 yılından sonra turistlerin girişlerinde hızlı bir artış gözlenmiş ve böylece turizm sektörünün ekonomideki payı da artmaya başlamıştır. Korona virüs salgınından önce, Türkiye'de turizm alanın, yaygın bir halde para, yeni iş yerleri ve verginin oluşturulmasında, ödemeler dengesi sorunlarının yumuşatılmasında, bölgesel ekonomik gelişmelere olumlu katkıda bulunması için önemli bir faktör olarak bilinmektedir.

Bu tez çalışmasında 1975-2019 yılları arasındaki dönemde ARDL ve Granger nedensellik yöntemiyle Türkiye’de turizm sektörü ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki incelenmiştir. Çalışmada kullanılan GSYİH ve turizm gelirleri değişkenleri 1(I) ve 1(0) dereceden durağan hale gelmiştir. Bu nedenle gecikme sayısının belirlenmesinden sonra bu değişkenlerin uzun vadede beraber hareketlerini belirlemek için ARDL sınır testi yapılmıştır. ARDL sınır testinin sonucunda, değişken arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığı saptanmıştır. Bu durum, her iki değişkenin uzun vadede beraber hareket ettiklerini göstermektedir. Bu aşamadan sonra değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönem katsayılar tahmin edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, turizm gelirindeki %1’lik artış, uzun dönemde GSYH’yi %11.356 arttıracaktır. Bu sonuç, Türkiye’de turizm gelirlerinin Gayrisafi Yurtiçi Hasıla üzerinde pozitif etkisi olduğuna işaret etmektedir. Aynı zamanda kısa dönemde turizm gelirindeki %1’lik artış, ekonomik büyümenin %26.880 oranında arttıracaktır. Turizm gelirleri kısa ve uzun dönemde de Türkiye’nin ekonomik büyümesinin artmasına katkı sağlamaktadır. Dolayısıyla, uzun vadede turizm faaliyetlerinin, ekonomik büyüme üzerinde daha fazla etkili olması elde edilen ampirik bulgulardan görülebilmektedir.

Son olarak yapılan ARDL modelini desteklemek hedefiyle turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini incelemek için Granger nedensellik testine Toda-Yamamoto yaklaşımı kullanılmıştır. Yapılan Granger nedensellik testinin sonucunda, turizmden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisinin varlığı tespit edilmiştir. Ancak ekonomik büyümenin turizm gelirlerine herhangi bir nedenselliği olduğu sonucuna ulaşılamamıştır. Bununla birlikte, faktörlerin birbirlerine etkilerini bulmak için yapılan varyans ayrıştırması analizine göre kısa ve uzun vadede turizm gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde daha fazla etkili olduğu belirlenmiştir. Sonuç olarak, yapılan Granger nedensellik ve varyans ayrıştırma analizleri ARDL modelinden elde edilmiş sonuçları desteklemektedir.

KAYNAKÇA

1. Acuner, Ş. A. (2006). Alternatif Turizm Türlerinin Doğu Karadeniz Bölgesi Turizm Potansiyelinin Gelişmesine Etkisi. Ankara: MPM yayınları.
2. Akkuş, O. ve Gül, G. (2016). Turizmin Bölgesel Kalkınma ve Yerel Halk Üzerindeki Etkisi: Mudurnu örneği. AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 16 (2), 73-98.
3. Akan, Y. ve Işık, C. (2009). “Yabancı Ziyaretçi Harcamalarının Ekonomik Büyümeye Etkisi (1970-2007)”, Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, C. 20, S. 2, ss. 197-203.
4. Akinboade, O. A. ve Braimoh, L. A. (2010). “International Tourism and Economic Development In South Africa A Granger Causality Test”, International Journal of Tourism Research, C. 12, S. 2, ss. 149-163.
5. Ahiawodzi, A. K. (2013). Tourism earnings and economic growth in Ghana. British Journal of Economics, Finance and Management Sciences, 7(2), 187–202.
6. Aslan, A. (2008). “Türkiye’de Ekonomik Büyüme ve Turizm İlişkisi Üzerine Ekonometrik Analiz”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 24, ss. 1-12.
7. Alagöz, M. ve Erdoğan, S. (2008). “İhracat İle Turizm Gelirlerindeki Değişimin Cari İşlemler Dengesi Üzerine Etkisi: 1985-2005”, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, S. 14, ss. 214-227.
8. Ay, A. ve Karaçor, Z. (2006). 2001 Sonrası Dönemde Türkiye Ekonomisinde Krizden Büyümeye Geçiş Üzerine Bir Deneme. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Dergisi, (16), 68-86.
9. Altun, E. (2019, Haziran). Türkiye’de Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme ilişkisinin Farklı Zaman Serisi Teknikleri İle Anazlizi. Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi. Kırklareli Üniversitesi, *Sosyal Bilimler Enstitüsü*.
10. Bahar, O. ve Kozak, M. (2012). Turizm Ekonomisi. Ankara: Detay Yayıncılık.

11. Bahar, O. (2006). “Turizm Sektörünün Türkiye’nin Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkisi: VAR Analizi Yaklaşımı”, Yönetim Ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, C. 13, S. 2, ss. 137-150.
12. Bahar, O. (2010). “Turizm Sektörüne Sağlanan Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının (DYSY) Ekonomik Büyüme Üzerine Olan Olası Etkisi: Türkiye Örneği (1986-2006)”, Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, C. 21, S. 1, ss. 27-40.
13. Bahar, O. ve Bozkurt, K. (2010). “Gelişmekte Olan Ülkelerde Turizm Ekonomik Büyüme İlişkisi: Dinamik Panel Veri Analizi”, Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, C. 21, S. 2, ss. 255-265.
14. Bal, H., Akça, E. E., & Bayraktar, M. (2016). The contribution of tourism to economic growth: a research on the Turkey. Akademik Yaklaşımlar Dergisi, 7(1), 1–20.
15. Bozkurt, E. ve Topçuoğlu, Ö. (2013). “Türkiye’de Ekonomik Büyüme Ve Turizm İlişkisi”, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi, C. 4, S7, ss.91-106.
<http://sbedergi.gumushane.edu.tr/DergiTamDetay.aspx?ID=80&Detay=Özet>, (Erişim: 25.04.2018).
16. Brida, J. G., Punzo, L. F. ve Risso, W. A. (2011). “Research Note Tourism As A Factor Of Growth–The Case Of Brazil”, Tourism Economics, C. 17, S. 6, ss. 1375-1386
17. Berber, M. (2006). İktisadi Büyüme ve Kalkınma (3 b.). Trabzon: *Derya Yayınevi*.
18. Bocutoğlu, E., & Berber vd., M. (2005). Genel İktisada Giriş (4 b.). Trabzon: *Derya Yayınevi*.
19. Burkart, A. J. and Medlik, S. (1981). Tourism: Past, Present, Future. London: Heinemann
20. Buhalis, D. (2000). Marketing the Competitive Destination of the Future. Tourism Management, 21, 91-101.
21. Cooper, C. P., and Ozdil, I. (1992). From Mass to ‘Responsible’ Tourism: The Turkish Experience. Tourism Management, 13 (4), 377–386.

22. Corrie, K., Stoeckl, N. ve Chaiechi, T. (2013). Tourism and economic growth in Australia: an empirical investigation of causal links. *Tourism Economics*, 19(6), 1317-1344.
23. Çetintaş, H. ve Bektaş, Ç. (2008). “Türkiye’de Turizm Ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Kısa Ve Uzun Dönemli İlişkiler”, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, C. 19, S. 1, ss. 37-44.
24. Çimat, A., & Bahar, O. (2003). TURİZM SEKTÖRÜNÜN TÜRKİYE EKONOMİSİ İÇİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME. *Akdeniz University Faculty of Economics & Administrative Sciences Faculty Journal/Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(6).
25. Çoruh, S. (1974), *Turizm Çalışmalarımız Geçmiş Günleri*. Ankara: Örnek Matbaası.
26. Düğer, H., & Dulupçu, M. (2001). *İktisada Giriş* (1 b.). İstanbul: *Graphis Yayınevi*.
27. Emekli, G., Ibrahimov, A., ve Soykan, F. (2006). Turizmde Küreselleşmeye Coğrafi Yaklaşımlar. *Ege Coğrafya Dergisi*, 15, 1 –16.
28. Erdem, B. (2017). *İktisadi Düşünceler Tarihi* (1 b.). Eskişehir: *Anadolu Üniversitesi Basımevi*.
29. Erdiñ vd. (2017). *İktisadi Büyüme*. Eskişehir: *Anadolu Üniversitesi Yayınevi*.
30. Ergül, H. (2009). *İktisadi Kalkınma ve Büyüme*. Eskişehir: *Anadolu Üniversitesi Yayınevi*.
31. Ertek, T. (2005). *Makro Ekonomiye Giriş* (2 b.). İstanbul: *Beta Yayınevi*.
32. Esen, E., & Özata, E. (2017). Turizmin Ekonomik Büyümeye Etkisi: Turizme Dayalı Büyüme Hipotezinin Türkiye İçin Geçerliğinin ARDL Modeli ile Analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 43-58.
33. Girgin, E. (2019, Haziran). *Turizm Gelirleri ile Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği*. Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, *Sosyal Bilimler Enstitüsü*.
34. Hall, C. M. (1994). *Tourism and Politics: Policy, Power and Place*. Chichester: Wiley.

35. Han, E., & Kaya, A. A. (2009). İktisadi Kalkınma ve Büyüme (5 b.). *Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınevi.*
36. Işık, C. (2010). “Türkiye’de Yabancı Ziyaretçi Harcaması Ve Turizm Gelirleri İlişkisi: Bir Eş-Bütünleşme Analizi (1970-2008)”, *Sosyoekonomi*, S. 2, ss. 211-128.
37. Jayawardena, C. and Ramajeessingh, D. (2003). Performance a Tourism Analysis: A Carinneam Perspective. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 15(3), 165-183.
38. Kaplan, M. ve Çelik, T. (2008). “The Impact Of Tourism On Economic Performance: The Case Of Turkey”, *The International Journal Of Applied Economics And Finance*, C. 2, S. 1, ss. 13-18.
39. Kasimati, E. (2011). Economic impact of tourism on Greece’s economy: Cointegration and causality analysis. *International Research Journal of Finance and Economics*, 79, 79-85.
40. Kara, O. ve Çömlekçi, İ. ve Kaya, V. (2012). “Turizm Gelirlerinin Çeşitli Makro Ekonomik Göstergeler ile İlişkisi: Türkiye Örneği (1992– 2011)”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 1, ss. 75100.
41. Kızılgöl, Ö. ve Erbaykal, E. (2008). “Türkiye’de Turizm Gelirleri ile Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bir Nedensellik Analizi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 13, S. 2, ss. 351-360.
42. Kızılkaya, O., Sofuoğlu, E. ve Karaçor, Z. (2016). “Türkiye’de Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı”, *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, C. 23, S. 1, ss. 203-215.
43. Kutlar, A. (2005). Uygulamalı Ekonometri. Ankara: *Nobel Yayınevi.*
44. Kozak, N, Kozak, M. ve Kozak, M. (2006). Genel Turizm ilkeler ve Kavramlar (6. Basım). Ankara: Detay Yayıncılık.
45. Manyeki, J., & Kotosz, B. (2017). Empirical Analysis of the Wagner Hypothesis of Government Expenditure Growth in Kenya: ARDL Modelling Approach. *'Club of Economics in Miskolc' TMP*, 13(2), 45-57.

46. Middleton, V.T.C. (1994). Marketing in Travel and Tourism (Second Edition). Oxford: Butterworth & Heinemann
47. Middleton, V. T. C. (2009). Marketing in Travel and Tourism (Fourth Edition). Oxford: Butterworth & Heinemann.
48. Mishra, P. K., Rout, H. B. ve Mohapatra, S. S. (2011). Causality between tourism and economic growth: Empirical evidence from India. *European Journal of Social Sciences*, 18(4), 518–527.
49. Olalı, H. ve Timur, A. (1988). Turizmin Türk Ekonomisindeki Yeri. İzmir: Ofis Ticaret Maatbacılık.
50. Orhan, O., & Erdoğan, S. (2010). İktisada Giriş (4 b.). *Ankara: Palme Yayınevi*.
51. Özcan, C. C. (2015). “Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisinin Simetrik ve Asimetrik Nedensellik Yaklaşımı İle Analizi: Türkiye Örneği”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S. 46, ss. 177-199.
52. Özer, M. ve Kırca, M. (2014). “Turizm Gelirleri, İhracat ve İktisadi Büyüme Arasındaki İlişkilerin Zaman Serisi Analizi”, 3. Disiplinlerarası Turizm Araştırmaları Kongresi, ss. 684-707.
53. Öztürk, İ. ve Acaravcı, A. (2009). “On The Causality Between Tourism Growth And Economic Growth: Empirical Evidence From Turkey”, *Transylvanian Review Of Administrative Sciences*, C. 5, S. 25, ss. 73-81.
54. Parasız, İ. (2003). Büyüme Teorileri. Bursa : *Ezgi Kitabevi*.
55. Parasız, İ., & Özer, M. (2005). Bugünkü İktisadın Temelleri. İstanbul: *Aktüel Yayınevi*.
56. Samırkaş, M. ve Samırkaş, M. C. (2014). “Turizm Sektörünün Ekonomik Büyümeye Etkisi: Türkiye Örneği”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, C. 15, S. 1, ss. 63-76.
57. Şenses, F. (2017). *İktisada Farklı Bir Giriş*. İstanbul: *İletişim, Yayınevi*.
58. Şen, F. (2017). Büyüme ve Dış Ticaret İlişkisi: Türkiye Örneği. Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi. İzmir: *Dokuz Eylül Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü*

59. Şimşek, F., & Sönmez, A. (2011). Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze Türkiye ekonomisinde yaşanan gelişmelerin küçük ölçekli bir aile işletmesi üzerindeki etkileri.
60. Şenesen, Ü., & Şenesen, G. (2006). *Temel Ekonometri Dmaodar N. Gujarati*. İstanbul: *Literatür Yayınevi*.
61. Sevüktekin, M., & Çınar, M. (2014). Ekonometrik zaman serileri analizi. Bursa: *Dora yayınevi*.
62. Srinivasan, P., Kumar, P. S., & Ganesh, L. (2012). Tourism and economic growth in Sri Lanka: An ARDL bounds testing approach. *Environment and Urbanization Asia*, 3(2), 397-405
63. Swarbrooke, J., Beard, C., Leckie, S. and Pomfret, G. (2003). Adventure Tourism. USA: Taylor & Francis Ltd.
64. Tarı, R. (2012). Ekonometri (8 b.). Kocaeli: *Umuttepe Yayınevi*.
65. Terzi, H. (2015). “Is The Tourism-Led Growth Hypothesis (TLGH) Valid For Turkey?”, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, C. 16, S. 2, ss. 165-178.
66. Topallı, N. (2015). “Turizm Sektörünün Türkiye’nin Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkisi: 1963-2011”, *Uluslararası İktisadi Ve İdari İncelemeler Dergisi*, S. 14, ss. 339-352.
67. Tunç, A. ve Saç, A. (1998). Genel Turizm Gelişimi ve Geleceği. Ankara: Detay Yayıncılık.
68. Ünlüören, K. ve Kılıçlar, A. (2004). Ekonomik Yansımalarıyla Türk Turizminin Seksen Yılı. Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi, 2004/1, 131-156.
69. Ünsal, E. (2007). *İktisadi Büyüme*. Ankara: *İmaj Yayınevi*.
70. Yağcı, Ö. (2003). Turizm Ekonomisi. Ankara: Detay Yayıncılık.
71. Yamak, N. ve Tanrıöver, B. ve Güneysu, F. (2012). “Turizm–Ekonomik Büyüme İlişkisi: Sektör Bazında Bir İnceleme”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 26, S. 2, ss. 205-220.
72. Yıldırım, K. (2017). Makro İktisada Giriş. Eskişehir: *Nisan Kitabevi*.
73. Yıldız, Z. (2011). Turizm Sektörünün Gelişimi ve İstihdam Üzerindeki Etkisi.
74. Yurtseven, Ç. (2012). “International Tourism And Economic Development İn Turkey: A Vector Approach”, *Afro Euroasian Studies*, C. 1, S. 2, ss. 37-50.
75. Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, 3 (5), 54-57.

76. WTO (World Tourism Organization) (1994). Tourism 2020 Vision: Global Forecasts and Profiles of Market Segments. Madrid: World Tourism Organization.

EKLER-1

Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Test:

F-statistic	0.939538	Prob. F(2,38)	0.3997
Obs*R-squared	2.073251	Prob. Chi-Square(2)	0.3546

Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey

F-statistic	3.552230	Prob. F(3,40)	0.0227
Obs*R-squared	9.256317	Prob. Chi-Square(3)	0.0261
Scaled explained SS	11.69053	Prob. Chi-Square(3)	0.0085

VEC Residual Serial Correlation

LM Tests

Null Hypothesis: no serial
correlation at lag order h

Date: 08/03/20 Time: 22:37

Sample: 1975 2019

Included observations: 42

Lags	LM-Stat	Prob
1	1.563417	0.8154
2	2.911657	0.5727
3	2.177798	0.7031
4	5.370388	0.2514
5	1.697008	0.7913
6	0.854989	0.9309

Probs from chi-square with 4 df.

Yıllar	GSYİH (Sabit 2010 fiyatlarıyla)	Turizm Geliri
1979	224,795,683,418	281
1980	219,294,145,302	327
1981	229,944,491,705	381
1982	238,137,937,786	370
1983	249,975,967,035	411
1984	266,754,393,219	840
1985	278,068,342,573	1,482
1986	297,566,581,263	1,215
1987	325,792,374,911	1,721
1988	333,353,158,427	2,355
1989	334,320,696,198	2,557
1990	365,299,342,261	3,225
1991	367,930,516,840	2,654
1992	386,458,154,497	3,639
1993	416,027,092,797	3,959
1994	396,606,335,031	4,321
1995	427,852,040,553	4,957
1996	459,426,085,589	5,962
1997	494,239,849,049	8,089
1998	505,647,959,787	7,809
1999	488,510,008,813	5,203
2000	520,947,371,987	7,636
2001	489,886,870,783	10,451
2002	521,387,961,571	12,421
2003	550,628,728,479	13,855
2004	603,733,139,284	17,077
2005	658,128,609,526	20,322
2006	704,919,601,860	18,594
2007	740,380,283,468	20,943
2008	746,638,358,563	25,415
2009	711,513,011,458	25,064
2010	771,901,768,898	24,931
2011	857,687,037,618	28,116
2012	898,769,733,884	29,351
2013	975,087,052,716	34,306
2014	1,025,466,784,815	32,309
2015	1,087,875,530,787	31,465
2016	1,122,511,655,086	22 107,4
2017	1,206,373,006,692	26 283,6
2018	1,240,474,470,743	29 512,9
2019	1,251,358,808,782	34 520, 3

Kaynak: Dünya Bankası Veri Tabanı